

Учитељи енергије, 1940.

Садржај

Реч-две унапред

Увод

Светозар Марковић

Раднички покрет

Витомир Кораћ

Димитрије Туцовић

Сељачки покрет

Петар Кочић

Стјепан Радић

Александар Стамболиски

Михаило Аврамовић

Закључак

Милан Прибићевић

Белешке

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

422
34

1029

УЧИТЕЉИ ЕНЕРГИЈЕ

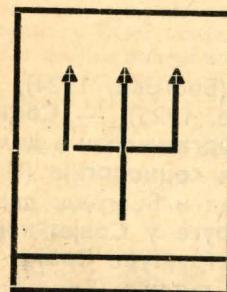
САВЕЗНО ИЗВРШНО ВЕЋЕ
ЦЕНТАР ЗА ИНФОРМАЦИОНУ И
ДОКУМЕНТАЦИОНУ ДЕЛАТНОСТ

Inv. br. 2434

SIGN.

КЊИГА ПРВА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ — ВИТОМИР КОРАЋ — ДИМИ-
ТРИЈЕ ТУЦОВИЋ — ПЕТАР КОЧИЋ — СТЈЕПАН РАДИЋ
— АЛЕКСАНДАР СТАМБОЛИСКИ — МИХАИЛО АВРА-
МОВИЋ — МИЛАН ПРИБИЋЕВИЋ

ПОДАРЖАНО
1940.

БЕОГРАД 1940
Штампарија „ГРАФИКА”, Космајска 51, телефон 29-717

САДРЖАЈ

Реч-две унапред	Стр.
УВОД	3
Светозар Марковић	
РАДНИЧКИ ПОКРЕТ	5
Витомир Корак	
Димитрије Туцовић	27
СЕЉАЧКИ ПОКРЕТ	55
Петар Кочић	
Стјепан Радић	73
Александар Стамболиски	93
Михаило Аврамовић	104
ЗАКЉУЧАК	121
Милан Прибићевић	
Белешка	135
	151

Мр. 372/13

ОД ИСТОГ ПИСЦА

- Le Rendement optimum du travail ouvrier.** Paris, Payot, 1923; 490 стр. 8⁰. Награђено од француске Академије наука.
- Les Stimulants modernes du travail ouvrier.** Paris, les Presses universitaires de France; 380 стр. 8⁰.
- Култ рада.** Београд, 1927; 87 стр. 8⁰.
- Les Effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie.** Paris, 1930, la Dotation Carnegie, les Presses universitaires; 330 стр. 8⁰.
- Аграрна политика.** Београд, 1930; 440 стр. 8⁰.
- Социјална политика.** Београд, 1930; (Недовршено) 88 стр. 4⁰.
- Нови Антеј.** Београд, 1934; 90 стр. 8⁰.
- Између тамнице и слободе.** Крагујевац, 1939; 100 стр. 8⁰. (Забрањено.)

МАЊЕ БРОШУРЕ:

- Алкохол и рад** (Београд, 1924); — **Земљорадња и индустрија** (Нови Сад, 1925); — **Социјални рад на селу** (Београд, 1925); — **Организовање демократије** (Београд, 1925); — **Француска социологија** (Нови Сад, 1929); — **Жан Жорес** (Нови Сад и Београд, два издања, 1929); — **Земљорадничке задруге у Совјетској Унији** (Београд, 1931); — **Социјална структура Србије** (Београд, 1932); — **Еволуција радничког питања** (Београд, 1932); — **Нова Култура, мали зборник** (Београд, 1934); — **Рад и кретање по земљи** (Пирот, 1935, Београд, 1937); — **Сељаци против фашизма** (Београд, 1936); — **Радна демократија** (Крагујевац, 1937); — **Био сам у Шпанији** (Београд, 1938); — **Земља и рад** (Пожаревац, 1940).

РЕЧ-ДВЕ УНАПРЕД

Од Светозара Марковића до Милана Прибићевића, — то би могло бити поднаслов свог низа огледа о прочелницима друштвених покрета на Словенском Југу. То нису студије или монографије, још мање животописи са потпуном грађом о средини и времену: то су размишљања о људима који су давали потицај и о утицају који су извршили. Повод је обично била једна књига или један јубилеј, у случају Милана Прибићевића његова смрт. Ови радови писани су у разним приликама за часописе или листове. Али читаоцу неће бити тешко да види колико су наши иницијатори повезани међу собом, колико излазе један из другог. Опазиће и то да савремена друштвена борба узима понешто од свакога, и да наша властита мисао садржи синтезу ових учења и ових живота.

Од радничко-сељачког до сељачко-радничког покрета, преко чисто радничког и чисто сељачког, — тако би се могла у другом профилу приказати ова галерија социјалних бораца. Светозар Марковић је направио прород у нашу примитивност, ударио на снаге прошлости, пробудио енергије за нова стремљења, отворио пут за све могућности. Отац српског радикализма, он није био мање претеча социјализма у овим крајевима. Писано је да код нас сваки покрет мора у својим почецима да има социјално-револуционарно обележје. Пође са великим снагом силен талас, скоро поплава, под уливом каквог догађаја у иностранству, као што месецев магнетизам вуче море у плиму. Касније се стиша и претвори у регулисану реку партијског живота.

Први идејни талас у Србији био је либерализам, пошао из Европе са Револуцијом од 1848. Други је био радикализам, потакнут народњачким струјањем у Русији, после аграрне реформе 1861, и пламеном париске Комуне 1871. Кад је први талас спласнуо, кад је вода нашла корито на нашем домаћем тлу, настала је либерална странка. Кад се други талас умирио, прилагођавајући се нашој сељачкој и малограђанској стварности, кренула је радикална странка. Од бунтовног и скоро рушилачког покрет постаје стваралачки, али конзервативан, по потреби и реакционаран. Више није интересантан за историју социјалних идеја. Зато ми не говоримо о радикалној странци, иако је она потекла из учења и страдања Светозара Марковића.

Првих петнаест година двадесетог века, револуционарну мисао носила су два радничка покрета: ми смо их посматрали кроз велике и светле фигуре Витомира Кораћа и Димитрија Туцовића. Један је погинуо на бојном пољу, други је био први социјалистички министар на Балкану, али су обојица оличење чистог идеализма и високог поштења. Њихове организације деле су велику литературу, одличну штампу, сјајне парламентарне наступе. Али прави друштвени живот у њиховим земљама одвијао се изван њих. Социјалистичке странке у Хрватској, у Србији и у Бугарској нису биле ни главна река народног живота, ни нова „непогода“ која се спремала у натмуреном предратном времену. То су биле бистре и брзе, али малене речице, које су са леве стране освежавале главни ток. Светски рат ће их засути плеском и муњем уског шовинизма и социјал-патриотизма, у којико их не претвори у плаховиту бујицу површилог крајњег левичарства.

Нов, трећи идејни талас на југоистоку Европе настао је баш у току Светског рата и под утицајем Руске револуције, која ће остати забележена највише по великим аграрним превратима који је извршила у корист сто педесет милиона сељака, повлачећи ослобођење других сто милиона, западно и источно од велике руске земље. Оно што су Кочић, браћа Радићи, Стамболовићи и Аврамовићи радили пре рата, само је припрема за акцију и организацију после 1918. Али сељачки покрети, — са мајдом примесом радничког и грађанској елемента, — које су они засновали, не могу бити сами собом довољни, баш као што није могао успети раднички покрет замишљен од Светозара Марковића и продужен у својој правоверности од стране Мите Ценића. Тада је морала радничка речица да се рашири захватујућим сељаштвом; сада сељачка река мора да се динамизира живљим водама радништва и напредне интелигенције.

Савез умног и телесног рада села и града, — то је идеологија коју ми исповедамо. У њој гледамо крајњи смисао свих идејних и масовних напора од 1870 до 1940, за седамдесет великих и бурних година, које су познале две Револуције, два Светска рата, обновљени цезаризам и лажни социјализам. Ова збивања налажу увођење сељаштва у борбу за прави и потпуни социјализам. Хтели смо да у личности Милана Прибићевића симболизујемо мисао сељачко-радничког социјализма.

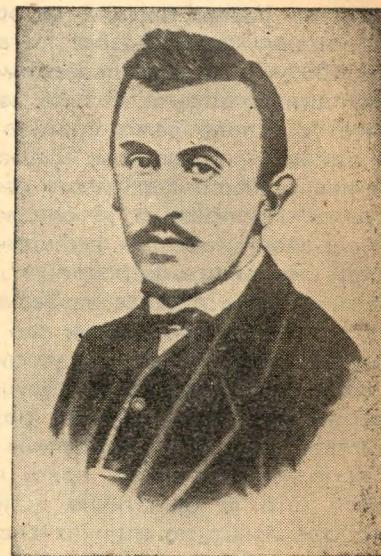
У Београду, 1 маја 1940.

Д. Ј.

УВОД

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ

Српски новинар, раднички вођа и политичар, Светозар Марковић (1846—1875) завршио је техничку школу у Београду, па је ишао на више науке у Петроград. Овде се упознао са руским социјалистичким и револуционарним покретима и особито био под утицајем Чернишевских списа. Наставио је техничке студије у Цириху, где се је кретао у круговима избеглих револуционара и читao Марксову и Ласалову дела. По повратку у Србију, посветио се ширењу социјалистичких теорија у својој земљи. Дао је дубоку, проницљиву и свестрану критику постојећег социјалног и политичког поретка у Србији. Због тога је био гоњен и хапшен, што је убрзalo његову смрт.

I.

Како је Србија била поглавито сељачка држава, Марковић је мислио да су Чернишевскове идеје овде биле прикладније него идеје Марковог социјализма. Упоређивао је српску „задругу“ са руским „миром“ и веровао да би се преношењем читаве земље у задружну својину остварило комунистичко друштво без прелазних ступњева капиталистичке привреде и без насиљног класног рата.

Ове своје погледе обрадио је Марковић у својим *Начелима народне економије* (Нови Сад, 1875) и у чланку „Социјализам и друштвено питање“ у *Раду* (књ. I, 1874). Издавао је такође неколико јако опозиционих листова. Оштро је критиковао бирократски систем, као скупу и насиљничку администрацију, која народ искључује из вођења јавних послова и осиромашава га; нападао је либералну странку због тога што је пристала на Устав од 1869 и на то да владар има више власти него Народна скупштина, што се бавила само политичким стварима и што је остала само странка интелигенције. Замерао је Уједињеној Омладини Српској што је била романтична и националистичка, и што није имала социјалног програма. Проповедао је општинску и среску самоуправу, сувреност Народне скупштине, општинску својину и обраду земљишта. Веровао је да се може остварити једна федеративна држава на Балкану.

Неке од ових идеја, као идеја о општинској својини земље, показале се као утопистичке, али друге су нашле присталица међу свима друштвеним класама. Марковић је организовао већи број радничких „дружина“ и „друштава“, као и потрошачких и произвођачких задруга. Он је ударио темељ првој народној странци у Србији. Зато што је фанатично истицало економско благостање народа изнад политичких слобода, он се, са својим руским учитељима, може сматрати претечом большевизма.

Под његовим утицајем, стала се обраћати већа пажња економским питањима, преовладао је реализам у књижевности, порасло интересовање за природне науке, интелигенција је више ишла међу народне масе, ра-

дила за њих и са њима. Ма да је умро у двадесет деветој години, извршио је на друштвени и политички покрет у Србији већи утицај него ма који појединач пре и после њега.¹⁾

II.

Кад се данас, педесет година после његове смрти,²⁾ поново прочитају списи Светозара Марковића, долази се до јасне свести о томе како демократија напредује необично споро: без мало сви проблеми које је он први поставил, остали су још увек отворени. Осим југословенског народног уједињења, — које је Марковић предвиђао као плод једне револуције, и које је дошло као резултат Светског рата, — генерације које су прихватиле његову науку нису оствариле до краја ни један идеал своје младости. Југословенско формално уједињење није узело облик федерације „слободних људи и равноправних радника“, „савезног устројства, не државног јединства“, уређења која се „врло лако може раширити у федерацију народа на балканском полуострву“. Ми још патимо од економске и културне заосталости, нисмо слободни од рутине бирократског система, дави нас претерана централизација, застава слободе је поново испала из руку правих демократа, жене су још увек бесправне, а „жеђ за уживањем“ није престала гушити идеализам и храброст младих нараштаја. Дође човеку да се пита: јесмо ли се помакли за који корак од доба Светозара Марковића, и јесу ли били од каквог дејства учење и рад овога „сејача идеја“, социјалног реформатора и политичког агитатора који је пре педесет година имао жељу бити, и у многоме био одиста, „преодница у своме заличају“?

¹⁾ Целокупна дела Светозара Марковића изашла су у Београду у осам свезака, од 1888 до 1893. Видети такође: Слободан Јовановић, Светозар Марковић (два издања, Београд, 1903 и 1920); — Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје (два издања, Београд, 1909 и 1922); — Херман Вендел, Aus dem südslawischen Risorgimento (Гота, 1921, стр. 135—165) и Aus der Welt der Südslawen (Берлин, 1926, стр. 205—210).

²⁾ Писано 1925 године за Српски књижевни гласник, 1 јун 1925.

Ново поколење, што данас има да преузме остварење оних великих преобрађаја којима је крупно дело уједињења дало шире оквире, дужно је пажљиво испитати правце на које је указао Светозар Марковић у једној ситуацији која донекле потсећа на данашњу. Оно се мора питати, да ли су још увек добри методи препоручени од Марковића за решење државних и друштвених питања. Није без интереса, најзад, видети какве су биле ближе и даље последице покрета који је изишао из проповеди и акције Светозара Марковића.

*

Целом својом природом, Светозар Марковић је био упућен на један друштвени идеал у правцу социјализма. Добар по души, осетљив за људску патњу, а уз то борбен и храбар, он би у сваком случају стао на страну народа. Да у времену његовог младићства није било социјализма, он би био хришћанин или „народни пријатељ“ француског или „народњак“ руског типа. Њему је требало занимања, агитације, борбе, рада за друге. Више спољашња него унутрашња природа, — „не социјални мислилац него социјални агитатор“, дефинише га г. Слободан Јовановић, — Марковић је несумњиво био један социјално оријентисан човек. Зато му се не може преbacити што је од најраније младости почeo да мисли на реформу своје средине, нити чак замерити што је тој реформи унапред обележио смисао. Допуштен је врло рано имати известан одређен друштвени идеал, хранити душу племенитим сновима и потстицати ум снажним и несебичним тежњама. Ако се социјализам схвати као једно расположење духа, као један нарочити менталитет и морал, онда се Марковићу не може узети за зло што је био „један унапред убеђени социјалист“. Али ако се социјализам схвати уже, као један нарочити покрет за преобрађај капиталистичког друштва, онда та априорност неминовно смета и у теориском проматрању чињеница и у бирању путева и сретстава акције. Од два подједнако социјално осетљива човека, онај ће зацело бити не само бољи теоретичар него и бољи реализација који при избору пута и начина за остварење свога интимнога идеала

покаже већу оригиналност и боље познавање своје средине.

Како стоји ствар са Марковићем?

Његовим идејама и његовој личности посветили су већ магистралне студије наша два најбоља писца, и томе се нема скоро ништа додати. Једино бисмо желели извукти поуке које се из рада Светозара Марковића и његових следбеника намећу онима што имају да делују неколико десетина година после његове смрти, а нарочито људима који такође носе у себи једну социјалну оријентацију. Има, чини нам се, неких покушаја које треба обновити и неких грешака које ваља избећи. А зацело постоји једно дело које се мора наставити.

Неоригиналан дух, Марковић је храну за свој идеал и аргументе за своју проповед тражио код страних писаца. Било би сурово замерити му што је читao, или што је читao туђе писце. Наше прилике су биле тако примитивне, да се није могao развијати друкчије него помоћу књига, а наша књижевност, стручна и друга, била је тако оскудна да је морао тражити преко границе. Сви се морaju још непрестано учити на искуству и на науци туђих народа. Али Марковић је, и то је прва наша замерка, пре трпе скоро искључиво руски утицај. Већ пре њега, Живојин Жујовић био је руски ћак. Али Светозар Марковић се руском утицају подао свесно, вољно, и више пута се враћао Чернишевском, своме највећем учитељу, чак и пошто је познаo најславније писце свога времена. Кад је, после учења у Петрограду, дошао у Швајцарску, он је остао у друштву руске „браће револуционара“, радио као „агент-кореспондент“ руске секције Интернационале и сарађивао на једном руском листу у Женеви. У метафизици, естетици, социјализму, народној економији, као и у методима практичне акције, он се руководио руским начином мишљења и рада. И онда кад је напустио Бакуњина и прихватио идеју једне еволуционалистичке демократске странке, инспирисао се директно једним руским писцем, П. Лавровом, у колико није вадио увек из Чернишевског. У времену кад је у Европи триумфовао марксизам, Марковић не престаје да руски социјализам став-

ља изнад европског, Русе изнад западњака. Он је то правдао идентичношћу прилика код нас и у Русији тога доба. Данас зnamо да нити су те прилике биле одиста идентичне, нити је Србија била једина земља у Европи са онаквим економским и друштвеним стањем.

У ствари, Марковић је, са читавим својим поколењем, имао слабост према руском народу, руској књижевности, руском мистицизму. Русија је тада имала, као што за неке и данас има, нечега неодољиво привлачног, својом огромношћу, ширином и дубином своје мистике, својим „духовним полетом“, „устројством душе“. Руси и ми имамо расно осећање неподобности за дисциплину, и више волимо да страсно тражимо унутрашњи препородај човека. Зато Марковића није задовољавао Прудон, који је такође био израдио један социјализам за ситнобуржоаске земље, — социјализам који данас показује једну обновљену животну снагу, — ни Фурије, ни Пјер Леру, који су се интересовали за земљорадњу. Од Запада, Марковић није узео скоро ништа, и ако је био у близјем и трајнијем додиру са Западом него са Русијом. Отуда је његов социјализам једностран, и његови предлози за реформу у толико погрешнији што је нашу средину идентификовао са руском. Сасвим безразложно, тражио је очување наше крвне задруге, у жељи да се она претвори у руску привредну општину, „мир“. Није видео да је „мир“ једанrudиментаран орган минулог економског живота, који је осуђен на пропаст, баш као и наша задруга. Данас изгледа невероватно, али је Марковић у минималан програм своје будуће странке стављао ову тачку: „Ради осигурања српског сељака од пролетаријата, преобразити сву земљу из приватне својине у општинску“. И то у једној држави где се тек почела осећати извесна правна сигурност и где се процес индивидуализирања сељака налазио у младалачком напону! Хипнотисан „комунизмом“ руског „мира“, у коме се гледало нешто специфично руско, нешто више од приватне својине, Марковић није осетио дах економског ослобођења који је напињао нашег сељака.

Ваља уписати у заслугу Марковићу што се није дао

занети бакуњиновским анархизмом, који је подвлачио руску хаотичност, рушилачки инстинкт и оскудицу смисла за стварност. Његова велика интелигенција и, рекли бисмо, његова стварна енергија, помогли су Марковићу да се отресе „недонесених социјалиста“ који су се окупљали око Бакуњина. Он је одлучно устao против програма за реформу Србије прављеног у Цириху, на коме су радили поред Бакуњина и неки нестрпљиви Срби, и дао се искључити из непостојеће социјалистичке странке. Тај програм је негираo државу, својину, породицу, и предвиђаo револуционарну и превратничку акцију. Марковић се определиo за „начело поступности“ које је заступаo Лавров. Али је остао у битно руској идеји о великом дејству „цивилизованих мањина“, или „интелигентне и енергичне мањине која зна шта хоће“, како данас кажу большевици. Од Запада је примио многе идеје и пароле, али само у толико у колико су оне већ биле прихваћене од Руса. Читao је Маркса и Ласала, али је налазио да не одговарају нашој средини. (Од Ласала је међутим примио идеју о помагању занатских кооператива од стране државе, у колико исте захтеве није налазио код Руса.)

Он не погађа правац нашег развоја. Његовим идејним светом владају у главном руски писци. У своме раду, он ће проповедати оно што је од њих научио или код њих заволео, нападаће у Србији оно што они нападају у Русији, тражиће за нас оно што они траже за своју земљу и за свет. Тако ће бранити и хвалити неке установе осуђене на пропаст (као задругу), и претерано ће напasti извесне појаве од којих је jako патила Русија, а које су код нас биле у зачетку: бирократија, клерикаланизам. Тако ће доћи до утопистичке мисли о уласку у социјалистичко друштво без пролаза кроз капитализам. Тако ће, најзад, бити неизлечив apostol социјалног идеализма у једној дивљој средини која се тек пробудила у својој похлепности за личним богаћењем.

III.

Зашто је Марковић тако фатално погрешио пут, и зашто је схватио као будућност оно што је у ствари припадало прошлости? Уплашио се, можда, пред брдом западњачке цивилизације на које се српски народ тек имао да пење, па му је изгледало лакше и боље да се просто повратимо у луг своје примитивности. Да би се ту остварила срећа, слобода, благостање за све, довољно је уклонити извесне политичке сметње, посечи коров бирократског паразитизма, пустити народ да живи како је навикао, а осветлити га лучом просвете и примером „бољих људи“. Кад је тако погрешио правац, није чудо што је изабрао онакве **методе акције**. Наша несрећа, по њему, није била у томе што смо били привредно неразвијени, без путева, без железница, неписмени, већ у томе што се почињемо капитализовати, што имамо одвише чиновника и што је „народ политички глуп и незрео“. Шта треба радити? Укинути дангубну бирократију, спречити стварање централизоване државе, сву власт дати општини и срезу, а народ власпитати. Ко то може извести? „Само људи или теоретички образовани или који су живели грађанском слободом, н. пр. у Сев. Америци или у Швајцарској, умedu да наћу гарантије за слободу и развитак, а необразована маса поћи ће вазда за вођама, за ауторитетом и са влашћу. То важи за сваки необразован народ, па с тога ту не може бити никакве срамоте ни за српски народ.“¹⁾ Такви, „теоретички образовани“ људи треба, dakле, да узму власт у своје руке и да спроведу дело „слободе и развитка“. Сличну веру у снажне појединце исповедали су од увек руски идеолози, и она је нашла свога најпунијег израза у большевичкој револуцији.

У једном периоду свога живота, Марковић је и сам био прихватио револуционарне и превратничке методе. Не само што је сматрао да се наш народ не може ујединити без уништења Турске и Аустро-Угарске револуцијом на Балкану, већ је лично ступао у заверу за буну

¹⁾ Из писма Јеврему Марковићу, Петроград, 18 јан. 1869. Дела, VII, стр. 38—40.

у Босни и Херцеговини и Старој Србији, радио на скупљању новца и опремању чета за упад у те крајеве. Марковић је у првом свом периоду одржавао везе са Бакуњином и одушевио се за превратничку акцију. Али нешто својом природом, нешто услед своје живе интелигенције која му је отварала очи, он је брзо увидео да се у Србији превратом не може лако доћи на власт. Он се трезни од „диктатуре пролетаријата“ и од „цезаризма неколико стотина глава под црвеном капом“, и узима други метод.

„Ја не велим, каже Марковић, да тиранију не треба обарати силом, само велим да ће се сваки такав преврат свршити ничим, ако маса није проникнута бар вером и надом да ће јој нови поредак донети добра“. Ту веру и наду могу улiti само спремни појединци радом у народу. Отуда Марковић изводи ова два метода акције: 1) научу за „цивилизоване мањине“, 2) организаторски и просветни посао код маса. Од кад је дошао из иностранства, он је своју делатност упутио у та два правца. Тада метод су препоручивали и практиковали Руси; њега су били усвојили немачки социјалисти после 1848; на њега су се вратили српски социјалисти после 1903. Он је у осталом једини исправан. Пре него што се може помишљати на неку реформу одозго, ваља спремити известан број појединача који ће организовати и просветити масе на основу темељног познавања датих прилика. Марковићев план за акцију био је теориски добро смишљен. Несрећа је само што он није могао истрајати у његову остварењу.

Што се тиче спремања појединача, ту је Марковић остао до краја веран своме програму. Највећи део његових списка — студија, чланака, писама — био је посвећен популаризовању „научних истин“ и давању упутства за интелектуално усавршавање његових другова. Он је тај посао радио необично добро и успешно. Ретко који писац је за тако мало времена и на тако мало простора изложио више идеја — истина туђих — и дао више обавештења и података о свима наукама и покретима свога времена. Од његове вулгаризаторске делатности било је несумњиве користи, као и од потстицаја које је давао.

својим савременицима да се „у знању усавршавају“.¹⁾ У нашу некултурну средину он је убацио масу идеја и појмова. Први пут су за његова времена шири друштвени слојеви били заталасани интелектуалним вибрацијама. Марковић је први загрејао школску омладину за један друштвени идеал, и за то ће му вечно бити захвални они чију је младост обогатио једним племенитим пијанством, које није било ни љубав ни патриотизам.²⁾

Много мање трага оставила је организаторска акција Светозара Марковића. Не могући стварати радничке синдикате у земљи где је варошко становништво бројило око 120.000 душа, или нешто мање од 10%, и где је постојала свега једна фабрика, Марковић се окренуо занатлијама. Са њима је створио неколико производњачких и једну потрошачку дружину. Већ за његова живота све су ове дружине (кооперативе) испропадале. Од радничких удружења, остале су у животу само Дружина Типографских Радника (основана 1874) и Дружина Кројачких Радника (основана 1875). Не знамо колико је Марковић имао личног удела у стварању ових двеју дружина, али је утврђено да су основане под утицајем његових идеја. Да је посветио већу пажњу тим установама, оне би се, мислим, могле више развити још у то доба,

¹⁾ О томе утицају Марковићеву дао је занимљивих података Г. Јован Жујовић у своме говору о прослави педесетогодишњице. Вид. *Буктињу* од априла 1925.

²⁾ „Заталасала се цела наша гимназија, баш цела гимназија“, — пише Г. д-р Лаза Поповић, један од млађих поштовалаца Марковићевих... „Пукла беше мрежа пред очима. Нису све истине само званичне. Није наука што професори гњаве. Ми смо слободни, самостални, и снажни. Нови живот, који ћемо ми започети, биће лепши, виши, племенитији и бољи, него ово што се овде наоколо животари.“ Па даље додаје Г. Поповић: „Са ужињавањем очекујем тренутак кад ће, и да ли ће, мој син да кришом тамо (у целокупна дела С. Марковића) забоде свој нос. Али — ја то више не могу да читам...“ Нама се чини да Марковића више не може читати ни син Г. Поповића, нити чак они „толики млади, недоучени Срби, сви аутодидакти, радници, шофери, богословци, учитељски приправници, цариници, писари, влаковође, и т. д.“ којима га он намењује. Вид. *Нову Европу*, од 1 маја 1925, број посвећен успомени Св. Марковића.

јер су доцније показале лепих резултата. Али Марковић је хтео брз успех, велику војску за свој преобрађајни покрет. Економске организације у вароши му то нису могле дати.

Шта је онда остајало Марковићу? Или да се задовољи полаганим ситним радом на организовању варошке мале буржоазије, или да се окрене **селу** и да њега покуша организовати. Гоњен својом амбицијом да што пре успе, он је дигао руке од економске акције у вароши. Није се окренуо селу, јер је оно, по њему, већ било јединствено организовано у својој крвној задрузи, и јер је рад на селу спор и тежак. Марковић је мислио на село, и цео његов социјализам је у ствари аграрни. Али он сељаке брани, а не организује их; за њих тражи законе, а не просвећује их. Он види у сељацима ону армију будућности коју су западни социјалисти гледали у индустриској радничкој класи. Он је сељака егзалитирао као најздравији основ „сајне, оријиналне српске цивилизације“, а његову задругу као формулу будуће економске и моралне организације друштва. Марковић наше село није из ближе познавао. Он је пред крај свога живота, 2 јануара 1875, у једном писму истакао потребу да се прилике на селу испитају, те да би се видело има ли тамо „радног елемента за социјалистичке задруге“, како се не би поновиле оне исте „теоријске и практичне грешке“ учињене са занатлијским задругама. Мисли ли овде Марковић на стварање земљорадничких задруга, вештачких кооператива? Не. Он још увек има намеру да сељакову „малу патријалхалну својину претворимо у заједничку, и да тако прескочимо једну историјску епоху развића — епоху капиталистичког газдинства.“ Како је то Марковић мислио постићи? Он о томе никде не даје појединости. Пошто није предвиђао економско организовање сељака — које је, међутим, успешно почело двадесет година после његове смрти — остају друга два метода акције: убеђивање пропагандом и спровођење програма законским путем.

Више него на економско организовање, Марковић је полагао на **политичку пропаганду**: поред спремања са-

радника, он је овоме послу посветио главни део својих напора. Економски рад је у његовом делању споредна ствар, као што је превратничка акција његова једна кратка епизода. Кад се враћао у Србију, Марковић је имао чврсту намеру да створи једну политичку странку која би њега и његову групу довела на власт. Он је веровао да се програм који је себи поставио може остварити само на власти, и кад се за долазак на власт није хтео или није могао послужити директнијим сретствима, остајала му је чисто политичка акција. Скерлић мисли да је он еволуисао у својим идејама, и да је на практичан демократски програм прешао зато што је посматрањем чињеница дошао до уверења да су политичке слободе најпотребније нашем народу, или бар да је то једини терен на коме се може нешто урадити.

Сам Марковић увиђао је да напушта чисто социјалистички терен, јер он пише Пери Тодоровићу: „Тако смо ограничили своја начела да већ осећамо терет од тавог ограничења, само да добијемо комад тврде земље за даљи рад.“ Затим, објашњавајући програм од 1873, Марковић вели да је у њега унето само оно „што се може постићи у данашње време“, и да је то само „обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али од судну тачку, са које нам је после отворен пут за савршену победу“. Тај програм је зацело нешто друго него један колективистички програм западних социјалиста, по готову нешто умереније од анархистичког „циришког“ програма писаног по диктату Бакуњинову. Али шта да мислимо о Марковићевом познавању наших прилика и о његовом смислу за стварност, кад у томе документу нализимо апсолутно све тачке његовог преображајног програма: укидање „данашње управне системе скупштинским решењем“, предавање централне власти у руке „изабраним делегатима из сваког округа“, предавање полиције у руке појединим општинама, укидање судова и завођење бесплатних и изборних (поротних) судова, уништење свих дугова земљорадника, експропријација све несељачке земље и њено предавање општинама, и претварање све земље из приватне својине у општинску.

ИНВЕНТ. БР. 2434

Светозар Марковић

Где Скерлић види ту политички опортунизам Светозара Марковића? Он је остао у линији Чернишевскога о слободном савезу општина у којима не постоји приватна својина. Скерлић наводи као доказ његове еволуције речи: „Пут спасења је демократија“. Те речи се не налазе на наведеним страницама (Дела, VII, 89-90), а оне пре њих, које припремају такав закључак, извађене су из једног писма из Петрограда, од 18 јануара 1869, дакле давно пре сваке еволуције Марковићеве.

Марковић је одиста највећу пажњу обратио на политичку пропаганду, али не зато што би такав рад био лакши у оном времену: на против, тај рад је највише сметао конзервативном режиму. Он дела политички јер сматра да је то најбржи пут да се дође до власти и да се оствари један социјалистички програм. Марковић је, као и сви људи његова времена, имао слабост према политичким слободама и према народном суверенитету. И либерали су тражили политичке реформе, како на Свето-Андрејској Скупштини (1858), тако и доцније. Али либерали су били идеолози буржоазије, и били су сасвим логични. Њихов програм је и остварен, док од Марковићевих социјалистичких захтева није усвојен ни један једини. Као социјалист, он је имао да се бави првенствено економским и социјалним питањима. Он је тако и почeo. Али на том пољу се није могло брзо успети. Затим, наш економски развој водио је у правцу дијаметрално супротном од Марковићевог идеала задружне државе. Ми смо се претварали у једно грађанско друштво са слободном конкуренцијом и са капитализмом. Марковићев циљ је била крвна задруга, која је пропадала. Економска сретства нису помагала. Ваљало је латити се политичких и зауставити бујицу капитализма. Најбоље сретство за то је — то Марковић пише на неколико недеља пред своју смрт —: „млађа радикална партија“, „јака партија“ која ће „унутарњом акцијом да извођује самоуправу, у срезу и округу, и да путем законодавне и уставодавне скупштине извођује народни суве-

Драгољуб Јовановић — 2

ренитет".¹⁾ У то доба Марковић и његови пријатељи су све више ступали у везу са посланицима из народа и са практичним политичарима. Није искључено да би се у томе додиру, и нагнан успехом самог покрета, Марковић задовољио мањим реформама, и напустио свој утописки социјализам. Радикална партија би га увукла у свој вртлог, или би се он ње одрекао. Рана смрт, пре пуне 29 године, пресекла је његову акцију и онемогућила му евентуалну еволуцију ка радикал-социјалистичком либерализму.

IV.

После смрти Светозара Марковића, створила се радикална партија. Напуштени су сви послови осим чисто политичког, и то у најужем партиском смислу. Сам Светозар, и ако аграрни социјалист, није завирио у село. Радикали су се спустили до села, али не да га унапреде, дисциплинују, учине радним и просветеним, већ да га размазе ласкањем и демагогијом. Марковић је мало поклизнуо у политиканство; радикали су напустили све сем политике. Добили смо једну за другом многе политичке слободе, један прилично напредан парламентарни систем. Дошла је до свога пуног израза она „српска заблуда”, у коју је пао и сâм Марковић, заблуда о нашој „демократији”: да смо народ који „има у свему преимућства над западним народима”, народ у суштини демократски и пун врлина. Оно што други тек сада освајају, ми већ у велико имамо. Од Светозара Марковића на овамо, ласкање народу се продужује, и ако је сâм Марковић био врло резервисан у одавању похвала нашем интелектуалном и моралном ступњу. Следбеници његови пошли су линијом најмањег отпора, и победили су народне масе потчињавајући се њиховој примитивности. Завели су установе које су давале маха, како сâм Скерлић каже, „атавистичким инстинктима њихових предака пастира и хајдука који су вековима живели сло-

¹⁾ Допис из почетка 1875, послат Ослобођењу и Застави, Дела, VII, 118.

бодним животом и који су без историски створеног осећања целине, без социјалне дисциплине". То је устав од 1888. Доцније су напустили своје идеје и програм, и мало по мало радили све оно што су пребаџивали својим противницима. Али фразеологија је остала увек иста, и Србија је даље важила као прва демократска земља у Европи. Међутим, народ је остао неписмен, недисциплинован, неорганизован, и економски није мицао напред. Ратови су припомогли да се духови још више растроје, да се социјална анархија продужи, да привреда остане увек примитивна.

Марковић лично није крив ни за што од ових несумњивих недаћа нашег друштвеног живота. Он је био честит идеалист и одушевљен пријатељ народа. Али има можда његове крвице што се наша друштвена реформа схватила одвећ политички. Он се хипнотисао слободама Швајцарске и Северне Америке, и мислио је да је сва срећа у формалним народним правима. Марковић није предвидео да ми педесет година после његове смрти нећемо имати демократије, а то ли социјализма, јер није увиђао да народ има само онолико политичких права колико има економске моћи. Он није знати да демократију мора носити на својим плећима много-брожна и снажна буржоазија, као што социјализам може остварити само јака радна класа. — Он је био одвише социјални идеалист а премало социјални реалист. Зато је мислио да једна разривена сељачка средина може дати свемоћну Скупштину, јачу од владе, која ће постављати министре, и самоуправне општине које би радиле без икакве државне контроле.

И ако социјалист, Марковић је веровао да у „свету владају партије”.¹⁾ То мишљење је код нас још увек укорењено, и зато смо ми пре Рата и сада били један велики вашар са развијеним партиским шаторима, који једни другима подваљују. Сам Скерлић је веровао у „борбу начела” и жудно чекао дан када ће она доћи. У модерним друштвима пак све више ишчезавају борбе

¹⁾ Дела, I, 28.

веровања и страсти, и све више настају сукоби интереса и рачуна. Нашем друштву треба желети да постане по-приште тих сукоба, а да их воде организоване групе произвођача свих врста. У колико се иде напред, добро схваћени интереси бивају све више једини критеријум, јер само тако разум може доћи до речи.

Заведени утопијом народовољаца, Марковић и његови следбеници су веровали у моћ интелигенције, шаке проповедника који би знањем и вољом убедили људе у врлине једнога правничног друштва. Као што су изневериле политичка демократија и партије, исто тако интелигенција, у коју се код нас толико полагало, није задовољила очекивања. Нигде се, у осталом, осим у Русији и код нас, велике мисије не дају интелигенцији. У Русији је дошло до револуције, јер никакви апели на разум нису помогли. Код нас се за сразмерну друштвену равнотежу има захвалити не интелигенцији, која би разнештила срца моћних овога света, већ томе што је сељак држао земљу, имао извесну економску независност, брањио државу бранећи своје имење. Да нас Турци нису били нивелисали, мучно би наши „бољи људи“ пробудили увиђавност богатих... Гледајући у интелигенцију као у носиоце разума, Марковићеви следбеници су занемарили народ. И они су тако допринели стварању просечно највећег чиновничког кадра на свету, и просечно најмање привредне елите. Тако су радикали „укинули“ бирократски систем...

*

Педесет година после смрти првог њеног апостола, грађанска демократија је крајње слаба.¹⁾ Она нема ослонца у организованим масама. Политички суверен народ је економски немоћан. Парламент је постао претсобље где се ћаска, док се иза зидова решава судбина земље. Застава слободе је напуштена, јер нема организованих сељака и радника да је прихвate. Бирократска рутина кочи више него икад привредни живот.

¹⁾ Ово је још тачније данас, 1940, шесет пет година после Марковићеве смрти.

Претерана централизација не допушта да се сви делови народног тела хране подједнако и да се импулс енергије осети у свима крајевима. Већа него што је Светозар Марковић икад могао сањати, наша држава нема за огромне покрајине ни сенку од аутономија које је он тражио за општине и срезове сићушне Србије од 1870.

У теориском погледу, велики део Марковићевих схватања још увек је модеран: нама сада више но икад треба један аграрни социјализам; теориски рад ваља да служи практичним циљевима социјалног и културног живота; друштвена корисност је управо савремен критеријум за мерило свих вредности; један енергичан посебилизам још увек треба да руководи државнике. И ми данас можемо потписати Марковићеве идеје из 1871, да није довољно имати државу **реда**, него је потребна и држава **рада**; да није довољно **право**, него ваља остварити **друштвену правду**; да **слобода** не вреди без општега благостања, без **живота за све**.¹⁾ Најзад, данас, као пре педесет година, треба да наступи једно „потпуно ново поколење“ које је, као и колено људи коме је припадао Светозар Марковић, „сасвим удаљено од свију наших политичких буна, преврата и завера, које управо започиње свој рад тек после 1868. За нас су сасвим равнодушне те партиске борбе, личне мржње, лични и партиски рачуни, који су се отуда родили. Ми смо пренели нашу борбу на поље друштвеног и државног преобрађаја, на мењање закона и земаљских установа.“ — Место године убиства кнеза Михаила требало би само ставити годину кад се завршио Светски рат, па би у тим речима данашње младо поколење могло наћи своју исповест и свој програм за рад.

V.

Као да је предосећао колико му је кратко време остављено да живи на земљи, и да ради међу људима, — Светозар Марковић се журио. Журио се када је учио и упознавао теорије и чињенице, на страни и у својој

¹⁾ Застава, бр. 35; Нови Сад, 1871.

земљи, журио се када је доносио закључке и правио предлоге за решење свих тешкоћа. Зато су његови по-датци обично недовољни и једнострани, а његови закључци слабо засновани и недовољно образложени. Несумњиво је, међутим, да је, под условима свога времена и могућности, много видео, доста тачно видео и на више питања дао правилан одговор. У већини случајева, програм који је он обележио пре педесет година остао је још и данас неостварен, те његова успомена може бити само опомена за оне који су логични наследници његове мисли, и тежак прекор радикалима који су били његови ученици.

Марковића је увек страсно занимало питање нашег економског преображаја. Упућен у друштвене прилике западних земаља, свестан затим историске еволуције друштва, он је непрестано питао, како ће се решити код нас многобројна практична питања економског живота, и каква ће бити улога нашег народа у прогресивном ходу човечанства. Размишљајући о приликама у Србији, Марковић никада није губио из вида колико су оне различите од оних по индустриским земљама. Зато није прихватио, — и то му вља уписати у заслугу, — предлоге западњачких социјалиста, нарочито Карла Маркса чије су теорије тада преовлађивале. Питање најамног радништва, које за Маркса претставља основ цelog друштвеног питања, Марковић сматра у нашој земљи као споредно: „Код нас, каже он, питање о најамништву може бити на последњем mestу“.¹⁾ И он се окреће, у недостатку једне праве радничке класе, — тада је у Србији постојала једна једина фабрика, — другим, бројнијим и важнијим друштвеним слојевима. Наше младо друштво патило је, — то је Марковић добро видео, — од многих зала која су својствена његову ступњу развића. На прелазу из натуране привреде у новчану, сељак је трпео услед оскудице у новцу, дакле од зеленаштва, од презадужености. Занатлија и ситни трговац нису били у бољем стању. Производило се мало, јер је скоро једина

1) Дела, III, стр. 116.

потрошачка публика била чиновништво, — „бирократија“, како се изражавао Марковић. Држава се тек ствара, и намети бивају све већи, док је економска снага народа врло слаба. Шта да се ради у таквом стању? ...

Светозар Марковић је само стање видео у нешто црњој боји него што је оно било у ствари, што није чудо када се зна колико је мало података у опште било у то доба, и под каквим условима је он писао. Осиромашење сељака које је он нарочито подвлачио није било тако катастрофално како се њему учинило. Доказ: експопријација малог и најмањег поседа, коју је он предвидео у маси, није дошла, већ се чак број малих газдинстава стално повећавао. Економска беда коју је Марковић констатовао несумњиво је постојала, али није имала разmere које би довеле земљу до пропasti, како је он наглашавао. Наша несрећа није долазила само од много-брожне и похлепне бирократије, већ од наше економске и културне примитивности.

Занимљиво је, међутим, да је Марковић, социјалист, са толиком жестином устајао противу државног централног аппарата, и да је за приватну иницијативу захтевао исто слободно поље и онакву несметану употребу капитала како би тражио један европски либерал. Он не трпи државну власт, која својим паразитским притиском исцрпљује живе снаге народне економије. Он проповеда укидање „полицијске државе“, која сише народно тело не чинећи никакве услуге економској делатности, и тражи да се створи „радничка држава која ће из својих срестава помагати кооперативе“. Кооператива, — то је лек економске кризе коју нам Марковић доноси из Европе, поименце из Русије. Занатлије треба да се удруже, али не у застареле еснафе већ у модерне заједнице за производњу, у производњачке дружине: Купујући сировине из прве руке, они се спасавају капиталистичке пљачаке. Поред производњачких, он проповеда потрошачке задруге. И не само проповеда већ их сам оснива, и сарађује са занатлијама на онима који већ постоје.

Недостатак кредита, Марковић лечи кредитним задругама, кооперativним банкама. Овим треба да при-

текне у помоћ државни занатлиски кредит. **Окружне штедионице** које он тражи биће „најјаче и најбоље средство да се земљорадња усаврши и да се индустрија подигне“. На тај начин, — комбинованим економским организацијама, потрошачким и произвођачким задругама, државним кредитом употребљеним на стварање кооперативне производње, — решава се у Србији социјални проблем „на здравом народном темељу“, и рад и капитал ће бити у рукама целог народа. Тако ће Србија избећи капиталистичку фазу; из своје патријархалности ући ће директно у социјализам.

Сељацима, који су најмногобројнији елеменат нашег народа, Марковић притиче у помоћ тиме што тражи један закон за заштиту сељакова минимума, окућја. Под утицајем руских социјалиста који су нарочито подвлачили свој аграрни програм, и славили руски примитивни „мир“ као идеалну формулу својине и експлоатације, Марковић је наше сељачко питање видео мање тачно него варошко. Док је за раднике и занатлије предлагао кооперативе, спас села је очекивао једино од породичне задруге, која је већ почела пропадати, а не од кооператива које су касније показале велики успех.

У журби да што пре види на хоризонту руменило новога друштва, Марковић се није могао помирити са мишљу да је седамдесетих година наша земља тек почињала своју економску историју, и да је тек имала пролазити кроз тешко искуство цивилизованих народа. Далеко од идеје праве, једине цивилизације, Марковић је, по примеру Руса, имао илузiju једне наше „сајне, оригиналне српске цивилизације“ засноване на породичној крвној задрузи, на тихој патријархалности нашег села. Научан социјалист у расуђивању прилика у вароши, Марковић је био чист утопист у решавању односа на селу, и у конструкцији целе наше економске и социјалне физиономије. Реalan политичар у решавању варошких економских проблема, Марковић се губио у словенском маштању када је говорио о селу и о читавом народном организму.

Друга слабост Светозара Марковића као социјалног реформатора, јесте што је напустио економски терен у последњим годинама свога живота. Пошто је најпре главно тежиште наше националне егзистенције стављао на економско поље, он се доцније бацио на чисто политичку делатност. „Питање о хлебу, — то је питање о самоуправи“ — каже Марковић, и политички програм истиче на прво место. Од социјалног реформатора, какав је био у почетку свога јавног рада, он постаје оснивачем једне чисто политичке странке скоро без икаквог економског програма. Социјалист и социјални радник претвара се у демократа-политичара.

Поред свега тога, Светозар Марковић не престаје бити првим човеком у нашој историји који је, у читавом једном периоду свога деловања, економске бриге стављао у први ред, који се залагао за интересе једне радничке класе која је имала тек да се створи, и који је показао практичан и модеран излаз из економске беде варошких произвођача. Његова илузija о брзини прогреса потицала је од његове младости, и од чистог идеализма који је испуњавао овог племенитог човека. У својој жељи да наш народ види што пре слободна од зеленашке и бирократске експлоатације, Светозар Марковић ишао је брже него што је допуштало време. Ако и не можемо у свему примити његов правац, ми се још и данас загревамо његовим одушевљењем за социјални прогрес, и дивимо се његовој дубокој љубави за радни народ.

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Рођен у Зајечару или Јагодини, 9. септембра 1846. Пошто је учио технику у Београду, послан је 1866 као државни питомац у Петроград на довршење студија. 1869 прешао на циришку Политехнику. 1870 вратио се у Србију, где је правио социјалистичку левицу у Уједињеној омладини српској. 1871—72 издавао је у Београду лист **Радник**. 1872 прешао у Нови Сад, где је објавио **Србију на истоку**. 1873 вратио се у Србију, у Крагујевцу покренуо лист **Јавност**. Почетком 1874 осуђен на девет месеца затвора. Казну је издржао у Пожаревцу, где је писао за часопис Пере Тодоровића **Рад**. По изласку из

затвора, болестан, покренуо лист **Ослобођење**. Туберкулоза га је натерала да иде на лечење. Умро је у Трсту, 26 фебруара 1875, на путу за Далмацију.

Сем поменутих списка, објавио је чланак „Певање и мишљење“ (1868), **Реални правац у науци и животу**, најпре објављен у **Летопису Матице српске**, св. 112 и 113. Целокупна дела Марковићева изашла су од 1888 до 1893 у осам свезака.

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ

ВИТОМИР КОРАЋ

После књига Драгише Лапчевића о радничком покрету у Србији,¹⁾ дошао је Витомир Кораћ, — који је за то и био најпозванiji, — са историјом радничког покрета у Хрватској и Славонији.²⁾ Прилично је тужна историја и једног и другог покрета, а још тужнија је судбина неких од његових вођа чија имена и дела испуњују странице ових књига. Раднички покрет је намамио многе јаке људе, нарочито интелектуалце, али су га ови пре или после напуштали, изневештавали или пак били избављани из њега. Тек мало од оних који су радили на његовом изграђивању остају до kraja верни идеалу своје младости. Још је мањи број

¹⁾ Драгиша Лапчевић, **Историја социјализма у Србији**, Београд, Г. Кон, 1922; исти, **Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији**, Београд, 1927.

²⁾ Витомир Кораћ, **Повјест радничког покрета у Хрватској и Славонији**. Књига прва. Од првих почетака до укидања ових покрајина 1929 године. Загреб, издала Радничка Комора за Хрватску и Славонију, 1929; 295 стр.

оних који у немирним водама радничког покрета успевају да задрже линију, не подлегну никад ни чарима власти ни демагошким или револуционарним искушењима. Као ретко где, овде се људи са временом „уразумљују“ и „припитомљују“, — ваљда зато што се, опет нигде, не иде тако далеко у стремљењима, у паролама и у методама акције. Лук се обично тако јако затегне у почетку да или изгуби своју еластичност, или прсне, или одлети из руку у неповрат.

I.

Историја коју пише В. Кораћ у исто је време опис његовог властитог живота и рада. Више него Драгиша Лапчевић у Србији, Витомир Кораћ је у Хрватској и Славонији био оличење читавог покрета. Он је поделио и његову судбину. Многи од идеала за које се он борио остварени су, али највећим делом без њега. „Радништво“, „сељаштво“, „југословенство“, — то су три појма на које се даде свести цела његова акција. Раднички покрет, данас додуше у расулу, не признаје га за свога вођу. Сељаштво је организовано на подручју његова рада, али на другој бази него што је он мислио. Најзад, створена је Југославија, у главном онако како је он желео, и то је изгледа довољно за његову утеху, данас кад је и физички неспособан за какав већи рад. Има људи који имају право, и других који успевају. Кораћ је од оних првих. Он формално и лично није у свему успео, али су догађаји скоро потпуно потврдили тачност његових назора и његове политике. То није мало задовољство за човека који баца поглед у назад. Изван акције, у стању када се живи од прошлости и пишу успомене, В. Кораћ са правом и без страсти може рећи да је учинио што је могао и што се могло.

*

Какви су, одиста, били услови за стварање и развијање радничког покрета у Хрватској и Славонији у другој половини деветнаестог и у другој четврти двадесетог века? Да би одговорио на ово питање, Кораћ даје кратак и врло прегледан приказ, географски, историски и стати-

стички, тадашњих и тамошњих прилика. Земља слабо насељена, и ако местимично пренасељена (као ретко где у Европи), са слабим градским становништвом, које је утопљено у огромно сељачко море, са малим центрима немачко-мађарским у средине хомогене југословенске масе, национално несложне и слабо културно развијене; земља, затим, где суверено влада једна бирократско-милитаристичка држава са чисто колонизаторским методама исисавања; земља, најзад, где су радне масе села и града остављене од стране и домаће интелигенције, — таква једна земља збила није имала ниједан од нужних услова за развијање модерног радничког покрета какав се у то доба стварао у западним и северним државама Европе.

То је прва главна карактеристика ових прилика: економска, социјална и културна **неразвијеност средине**. У томе је ситуација у Србији била прилично слична оној у Хрватској и Славонији. Једино је у Србији аграрно питање било решено више у корист сељака, те није било великих поседа, ни пљоопривредног најамног радништва. Бежање са села и исељавање у Србији је исто тако било несразмерно мање. Али присуство огромног пролетаријата и заоштреност аграрних односа само су ишли у прилог радничком покрету, и чинили су да он буде јачи него онај у Србији, и него онај у Босни, где је још постојало кметство и беглуштво. У прилог радничком покрету ишло је и то што је у Загребу, Осјеку и другим градовима било доста страних радника, Немаца и Мађара, који су били прошли кроз организацију, и што су многи хрватски и српски радници могли читати бечку и пештанску радничку штампу.

Али је било пуно других околности, које су ометале развој покрета у овим покрајинама. Пре свега један насиљнички туђински режим, који није допуштао никакав пропагандистички и организациони рад међу радницима. Зато су прве организације биле тајне и прва штампа илегална. Најзанимљивији део књиге В. Кораћа јесте опис тога подземног рада, пуног храбrosti, пожртвовања и знатних успеха. Почетци су морали бити сасвим скромни.

Како у Србији, и овде се почело са више културним, потпорним и неборбеним удружењима. Без идеолошке припреме, пригњечен политичким притиском, у једној конзервативној, ситно-буржоаској средини, збуњеној правашким државно-правним романтизмом, — покрет је напредовао или назадовао, према томе да ли се нашао или се није нашао какав енергичнији и јачи човек, макар мањих способности, али великог одушевљења.

Кораћ спасава од заборава те историји непознате људе, а без којих се раднички покрет не би у то доба развио. То су махом странци, типографи, столари, часовничари, и т. д. Нарочито је занимљива фигура Јосипа Јаклина, аустријског подофицира и тајног вође покрета од 1885 до 1890. Први јачи човек после њега, у томе херојском периоду, јесте Иван Ансел, пола радник, пола интелектуалац. Радило се тајно, а писало се бледо и увијено. **Слобода** је почела да излази 1892, после стручних листова као **Типографски вјесник** (1872) и **Типографија** (1884), **Раднички пријатељ** (1889) и **Раднички гласник** (1891). Први претрес пред судом младе организације као такве био је 1893, али до осуде није дошло, јер су састанци били вешто удешени, прилагођени закону.

Социјалдемократска странка основана је 1894, и од онда почињу прве и велике борбе са реакционарним режимима, најпре за владе банова Куена Хедерварија, затим Ракочаја, Рауха и Томашића, онда под комесарима Џувајем и Шкрлецом, и најзад за време Светскога рата, кад је Хрватска била оглашена за „ратно подручје“, и кад су све радничке организације биле забрањене, синдикати затворени, сви листови обустављени. Поред класне борбе против послодаваца, раднички покрет у Хрватској и Славонији имао је да отима сваку грађанску и политичку слободу, па и оне најосновније, које су постојале не само у Србији, већ и у самој Мађарској, па чак и у Босни.

*

Друга важна одлика овога покрета јесте велико **учешће сељака у њему**. Још од самих почетака, агитација се проширује на село. Главна заслуга за овај рад при-

пада Витомиру Кораћу. Тај „земљораднички покрет“ је и био најразвијенији у Срему, око Шида, где је Кораћ највише радио и где је био биран за посланика. (То је уједно једини мандат странке, и свега у једном заседању Сабора!) Сељаци нису овде само гласачка маса. Они сами агитују, читају штампу, иду у затворе, страдају. Податци које о томе даје историја изненадиће многе од оних што никако не верују у борбеност и борбену издржљивост сељака. Рекло би се да је Кораћ, бар са сељацима из околине Шида, имао врло повољно искуство. Овога интересовање хрватских и српских сељака за социјалистички покрет објашњава се њиховим врло тешким положајем. Кметство је било укинуто, али се откупнина морала још плаћати, уза све друге тегобе прелазнога стања из натуралне и новчану привреду (презадуженост, бежање у град, исељавање, бедне наднице, утркивање у беди и гладовању).

С друге стране, социјалисти, нарочито људи као Витомир Кораћ, учинили су велики напор да упознају живот сељака и да му се приближе. На једној од првих партијских конференција, расправљало се већ о аграрном проблему и о сељачком питању. Вође покрета нису били никаква господа ни интелектуалци, и они су врло радо пошли на село. Ту се покрет у Хрватској опет разликује од наше социјалне демократије у предратној Србији, која никад није имала разумевања за село и сељака, и сетила га се тек у очи рата. Можда је један део свога успеха и сам Радић имао да захвали просветном и организаторском раду социјалиста. У сваком случају, један од најважнијих фактора ове историје јесте паралелан рад међу радним масама на селу и у граду. В. Кораћ је свој интерес за аграр стално увећавао, док најзад није постао 1919 једним од твораца наше аграрне реформе у Југославији, као члан владе. А сељаци у околини Шида и Сремске Митровице остали су му верни све до краја његовог политичког делања. Поред књига Васе Пелагића, агитација Кораћева овде је старијим људима у најживљој успомени.

*

Треће обележје овог покрета јесте да је настало доле у самим масама, **без вођства интелигенције**. Док је у Србији социјалистичком покрету ударила темеље великошколска омладина, запојена марксизмом и теоријама са Запада, дотле се овде интелигенција или продала режиму или се бацала на поље националне, политичке и државнopravne борбе. Радници су били остављени самим себи. Тек касније прилази једна група интелектуалаца, са Јурјем Деметровићем на челу. Занимљиво је да су сви интелектуалци раније или касније изневерили покрет и отишли у десно. Одсуство интелигенције зацело је усприло напредовање покрета, а нарочито је скоро онемогућило изграђивање идеологије и издавање озбиљније литературе. Али зато је, с друге стране, то учинило да је покрет добио више емпиречки, практичан карактер, „карактер служења потребама једне социјалне класе, која је са својим буђењем добијала и фактичну снагу и фактички утицај, па је зато од почетка имала опортунистички карактер“.

У Србији се, напротив, пошло од високе и дубоке доктрине, од апстрактних теорија и апсолутних идеала. Школовани људи су некритички преносили науку директно из немачких књига, и језик штампе и литературе мало је имао везе са нашом домаћом стварношћу. Зато је у Србији социјализам, — иначе одлична гимнастика духа, — оставил тако мало трага код интелигенције, и зато је толико много социјалиста одиграло најнечасније улоге кад су једном изишли из свога „греха младости“. Мање дубок, више релативан и опортунистички, ближи земљи, хрватски социјализам не бележи такве скокове и толика издајства.

Одсуство интелигенције из радничког покрета објашњава се акутношћу националног питања у тим крајевима. Хрватска и Славонија биле су у једном парадоксалном положају. То није била ни покрајина ни држава: „Самосталан међународни положај, војску, финансије, самосталну владу и законодавство она није имала. Али то није била ни обична самоуправна покрајина, јер је имала више него што се под овим појмом обично разумева“.

— имала је ипак своју владу, која је била одговорна (бар у теорији!) Сабору, који је опет у извесним стварима (и опет макар у самој теорији!) био на равној нози с пештанским парлментом.“ Државнopravne дискусије трошиле су све умне снаге. Старчевићанци, франковци, праваши, напредњаци и најзад Хрватско-српска коалиција, — сви су политички кругови водили борбу на бази нагодаба, уговора и прагматика. Нарочито праваши су се губили у доказивању хрватских права „средовјечним пергаментима и повељама“. Као какав „феудални парничар“, за јединог судију праваштво признаје краља. „И тако чека пред краљевим вратима, устрајно и стрпљиво, премда му се та врата никад не отварају.“ Франковци, вечно играју улогу режимских слугу. Водећи формално „начелну борбу“ за хрватство, они су свима насиљеницима послужили као „лојална и службољудна опозиција“, каква је потребна свима реакционарним режимима. Али они су имали извесног успеха код интелигенције, привукли су и нешто идеалних и искрених националиста.

Пред често врло оштро постављеним националним питањем, социјалисти су имали живе муке да одреде свој став. Режим их је гурао у чисту „начелност“ и „класност“, јер су му тако били најмање опасни. Они су, међутим, били мање доктринари а више практичари, и увек су налазили прави пут: пре свега рушили апсолутистички режим мађарски, па макар и са грађанском опозицијом, као и са мађарским социјалистима. „При просуђивању, која би тактика била најбоља, — говорио је Кораћ 1905 године, када се решавало о сарадњи социјалиста са Хрватско-српском коалицијом, — мјеродаван је једино успјех који се може постићи.“ Тако су се хрватски социјалисти спасавали политичке стерилности, и послужили су општем циљу, рушењу труле монархије.

*

Занимљиво је још како су они заузели од почетка јасан став према питању **југословенства**. Сви су се колебали, па чак и Српско-хрватска коалиција и србијански

социјал-демократи. Хрватски социјалисти нису. Још Иван Ансел је на другом конгресу мађарске социјалдемократске странке, 1893 године, у Пешти, казао: „У нас на југу станије велики југословенски народ, који је распрострањен по Хрватској, Славонији, Босни, Херцеговини, Далмацији, Србији, Црној Гори, Бугарској и т. д. Тај сав народ различитих имена, он је један народ“. Они се нису ниједнога тренутка занели мислима о „тријализму“, о „католичкој Југославији“, о уједињењу Југословена под Хабзбурзима. Поводом анексије Босне, они су изразили као своју тежњу: „потпуно национално уједињење свију Југословена без обзира на различност имена, вјере, правописа и језика“. „Садање југословенске народе сматрају тек елементима који имаду да створе јединствени народ“. Нису се слагали са Српско-хрватском коалицијом, која се у једном тренутку задовољила уједињењем под Хабзбурзима (1917), али ни са социјалистима из Србије, који су 1912 тражили „савез социјалистичких република на Балкану“, али се 1917 задовољили „уједињењем Срба, прикључком Србији делова Босне, Херцеговине и Јужне Далмације“.

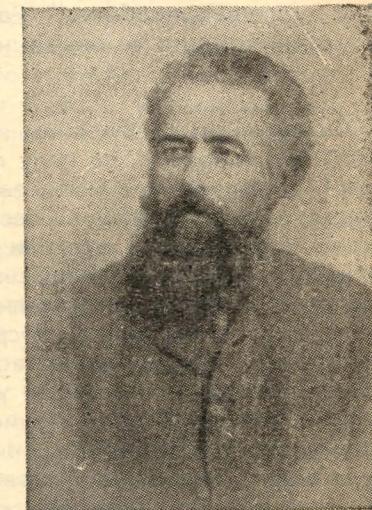
Ту се још једном очituје можда главна одлика овога покрета: реалан минимализам, наспрот сумњивом франковачком радикализму и „једино исправном“ доктринализму србијанских социјалиста, који је у пракси давао сасвим обрнуте резултате: завршавао се исто толико крутим колико ускогрудим локалним шовинизмом. Кораћ и његови другови полазили су скромнијим (и ако врло смело и видовито постављеним) циљевима, али од њих никад нису одступали. Нису се крили иза лаке формуле класне борбе и револуције као јединог излаза из свих ситуација, већ су узели на нишан непријатеље од којих је радни народ највише патио: апсолутизам и клерикализам. А како „цјелокупна политичка снага монархије далеко надмашује снагу нашега отпора“, те сile треба „стално поткопавати и минирати“. „Не навала, бунтови, опструкције, већ устрајан, ситан организаторски рад у народу самом.“ Отимати мрвице, концесију за концесијом. Тако су и радили. Са Коалицијом су срушили маџа-

ронство; затим су добили реформу штампе, одобрење синдиката, закон о чистоти избора; најзад изборну реформу, која је број гласача увећала за 300%. У оним приликама, више се није могло добити.

Личност Витомира Кораћа се, уколико дело напредује, све више прецизира. А најбоље га је приказао Сутило, који није био његов идејни пријатељ: „Човјек кога је мемла и влага тамнице и дугога тамновања тако физички утукла, да је тешком муком ишао. Ми нисмо дијелили сваки његов назор, али је он својом марљивошћу, мирноћом, добротом, бистрином мисли и увјерењем многоме заступнику могао служити узором. Први социјалистички заступник у хрватском Сабору учинио је красну фигуру и наш парламентаризам могао се поносити овом силом, без обзира којој странци припада“.

II.

Прва књига Витомира Кораћа, посвећена политичком делу радничког покрета у Хрватској и Славонији, изашла је 1929 године. Друга (Загреб, 1930; 567 стр.), описује постанак и развој радничких синдиката. Кораћ, — и сам изненађен обиљем грађе и њеном занимљивошћу, — предвидео је и трећу књигу, која говори о осталим облицима радничког покрета: задругарство, просветна друштва, правашко и хришћанско-социјалистички покрет, односи са радничким покретом у другим југословенским покрајинама и са емиграцијом, женске и омладинске организације, новине и књиге, и т. д.

Васа Пелагић

Већ у првој књизи писац је подвукao, у другој по-
ново истиче оно што покрету у Хрватској даје нарочито
обележје: радничке организације морале су да воде по-
литичку и националну борбу исто толико, па и више, него
економску. Синдикати су се стварали и развијали у доба
диктаторских режима разних банова и других реакци-
нарних слугу Беча и Пеште. Раднички синдикати су били
распуштани, њихови организатори хапшени и прогањани.
Али сам покрет такво поступање није могло уништити.
Прве штрајкове полиција, а негде и војска, угушивала је
насилно, али ни то није помогло: од ограничених, штрај-
кови су се претварали у генералне, захватајући све при-
вредне гране једнога града, Загреба, Осјека, Митро-
вице... Није пропуштено ниједно сретство да се синди-
кални покрет угushi: претње, насиља, обећања, и чак
формална попуштања. Као и многи други, Цувај је по-
кушао да се угледа на Бизмарка, и да једном руком оду-
зме слободу организовања, дајући другом извесне „рад-
ничке сталешке пробитке“. Радници се сада нису дали
преварити, као што се раније нису уплашили.

*

Одушевљеним, савесним и марљивим радом синди-
калних функционера, на челу са моћном фигуrom Ви-
лима Букшега, и не мањом заслугом Витомира Кораћа,
створио се у Хрватској и Славонији солидан раднички
покрет. Као образац служили су слични покрети у Ау-
стрији и Немачкој, кроз чију школу су прошли многи ор-
ганизатори хрватског синдикализма. Чак се, изгледа, пре-
терало у томе угледају на средње-европске претежно
индустриске земље. Радништво у Хрватској и Славонији
било је претежно занатско, и уколико је запослено у ин-
дустрији, оно је било неквалифицирано и нестално, без
пролетерског менталитета, и још увек везано за село.
Отуда велика колебања у развоју синдикалних организа-
ција, како у броју чланова, тако и у висини уплаћених
чланских улога, у отпорности у борби са послодавцима.
Привредна криза од 1907 и 1908 такође је допринела
слабљењу покрета, а није се лако одолевало ни послода-

вачким организацијама, које су се почеле јављати као
одговор на радничке. Борба је стала добивати озбиљнији
и прави класни карактер. Место спорадичних и хаотичних
напора да се добију боље наднице или сачувaju старе, да
се скрати радно време и умањи послодавачка самовоља,
стварао се један организован и централизован синди-
кални покрет, — централизован територијално и стру-
ковно —, са заједничком и посебном штампом, са бор-
беним фондовима, са редовним конгресима.

Покрет достиже свој врхунац у трећем периоду —
после периода илегалног (до 1907) и легалног (до 1917),
— који писац зове „периодом Опћег радничког савеза“,
и који траје свега две године. Пред крај рата, долази до
обнове радничког покрета, али је очигледно да ће се
сада све вршити под сасвим новим приликама. Светски
рат, са свима својим привредним, друштвеним и психо-
лошким резултатима; Руска револуција, са нарочитим
дејством на радничке масе аустро-угарске империје;
блиско југословенско уједињење, које је већ било зата-
ласало духове, — све ће то учинити да се раднички по-
крет у Хрватској, пресечен у своме нормалном развоју,
обнавља под необичним условима. Нове масе, нови про-
блеми, нова атмосфера.

Нове масе, одиста. Много неквалификованих рад-
ника, много свеже поварошених сељака, много жена и
младих људи сазрелих у рату, место старих опробаних
борца и функционера. У синдикалном послу наметала
су се нова, необична мерила. Најзад, нова атмосфера:
рат је оставио свој траг на душама и на мозговима, ра-
зорио стари морал, убио другарске обзире, отровао по-
верење, разбуктао жеље и амбиције, отворио видике и
развио потребе. Зар прва брига обновљених синдиката
неће бити да омогуће радницима лакше снабдевање же-
ivotним намирницама? Зар над свима синдикалним скуп-
шинама и конгресима неће као зла коб висити подела
на левичаре и десничаре? Зар питање централизма и
автономије, некад чисто организационо, неће постати
предмет дискусије: Београд или Загреб? И онда, свршено
је са старом синдикалном хиерархијом: место старих и

солидних, долазе нови и нестрпљиви, и не увек честити вођи.

Тако стижемо до четвртог и последњег периода: периода „расцепа и декаденције“. Подела на социјалисте и комунисте, која је стварно постојала од почетка обновљеног покрета, од 1917, довела је до формалног расцепа у јануару 1919. Место да се свађају у заједничкој организацији, противници ће се одсада борити из два различита табора. Левичарском таласу најдужи отпор су дали синдикати у Хрватској и Славонији. Србија и Босна брже су попустиле. Словенија се није опредељивала: чекала је да види ко ће победити. Расцеп је дошао, и био је потпун. — Али Кораћ у томе гледа декаденцију, јер налази да у покрету опада „етички квалитет“ вођа и чланова. „Морални слом, вели он, био је главни слом, а политички порази су га дотукли“. Да није било тога унутрашњег, моралног слома, покрет би можда издржао све спољашње налете.

После више покушаја да узму вођство Општег радничког савеза у Загребу, комунисти су дали главну битку на конгресу у Вуковару. Ту су већину имали „индустријски и културно најнеразвијенији крајеви земље“ (Северна и Јужна Србија, Црна Гора и Херцеговина), па праве већине чак нису ни имали. Ипак је та линија победила, и од онда је скоро цео покрет, и политички и економски, у рукама левичара. Но тај замах је пресекла „Обзнана“, на крају децембра 1920, после које убрзо долази Закон о заштити државе. У Београду и Загребу, „центрумашке“ организације успевају да врате од полиције своје домове, архиве и благајне, али у унутрашњости не праве никакве разлике међу разним ниансама у радничком покрету.

„Најбедније прођоше, примећује Кораћ, босански и србијански центрумаши“. До јуче комунисти или скоро комунисти, они су сада са тешком муком морали доказивати да су их комунисти били у задњи час искључили, и да се на њих Обзнана не односи: власти им нису веровале, а масе их неповратно напустиле. Међу десничарима и центрумашима настале су бескрајне препирке о томе ко је више погрешио. Те дискусије су отежавале уједи-

њење синдиката, али се ипак септембра 1921 постигао неки споразум т. зв. амстердамских синдиката, који стоје на гледишту политичке неутралности. Најзад је 7 и 8 јануара 1922 одржан у Београду конгрес синдикалног уједињења за легалне синдикате амстердамског правца. Тиме Општи раднички савез у Загребу престаје бити земаљска синдикална централа, и његова историја утапа се у историју синдикалног покрета читаве Југославије.

* * *

У другом делу своје друге књиге, Кораћ даје историју поједињих синдиката, односно синдикалних савеза. То чини већу половину ове књиге, и њу је било врло тешко израдити, због обиља материјала, с једне, и неравномерне расподеле тога материјала, с друге стране. Неки синдикати, као н. пр. типографски, имају читаву и подробну историју, док су архиве других савеза оскудне. Кораћ је спасао од заборава и од пропasti много података и много чињеница, што ће доцније бити од неочекиве користи. Садашњи читалац не може да се загреје за све појединости ове посебне синдикалне историје, ма да их је писац веома прегледно и живо приказао. Али зато ће се у толико радије вратити на први део ове књиге, где је општа историја синдикалног покрета, где поред чињеница и догађаја, налази личне успомене пишчеве, његове судове и опште мисли не само о томе покрету већ и о нашем целом привредном и друштвеном животу, па и о социјалним покретима уопште.

Као и у првој књизи, излагање В. Кораћа добија драматски карактер кад описује борбу око два нова начела, која су се наметнула радничком покрету после 1917: комунизам, југословенство. Економски део покрета, баш као и политички, морао се определити. Распаљене страсти из партије преносиле су се на синдикате. Са једног конгреса, зараза је прелазила на други. — Поред тога, решавало се питање југословенског уједињења. Раднички покрет је интернационалан, али он је у Хрватској, па и У другим нашим покрајинама, одувек био обележен из-

весним националним печатом. Је ли могао сада, када се стварала Југославија, да остане нетакнут у великој борби која се водила свуда около?

Кораћ тим питањима даје у толико више места што је он сам у њима заузeo од почетка, од 1917, јасно и одлучно становиште. Што се тиче **Комунизма**, он је одмах осетио да се ту води борба између два основна народа. Не улазећи у то да ли је большевизам нужан и добар за Русију, он је против њега за ову земљу. Он је социјалист, али демократ, — против диктатуре большевичке, као и против фашизма. Код большевика му нарочито сметају њихови методи борбе. Сва средства су им добра и допуштена, толико је потпуно отсуство „етичке жице“. Кораћ наводи много примера, и њима објашњава катастрофалну пропаст радничких синдиката, после онако лепог полета у првим поратним годинама. Он жали за негдашњим моралом и за солидним радом у предратним синдикатима.

Као пример таквога рада и таквога схватања указује се парњак и друг у борби, Вилим Букшег, чија личност наткриљује суверено синдикални покрет, као што је Кораћева слика лебдела над политичким обликом радничког покрета. У свима сукобима, Букшег је тражио, и најчешће налазио, компромисно решење. Пона Немац пола Хрват Загорац, он је имао и хладног разбора и истрајности, и заноса и непоколебљиве воље. Стојички је подносио све увреде и клевете, увек готов да ради не-популарне ствари, само ако је уверен да су корисне. Loјалан да призна своју грешку, помирљив до краja, није веровао да има спора који се не може изгладити. Тако је он мислио и о дубоком спору који се створио између социјалиста и комуниста. Дugo времена му је требало да увиди да ту компромиса нема, и да се мора кидати. А тада је био дефинитивно бачен у логор министеријалиста и социјал-патриота. Умро је на синдикалном посту, допустивши да му се отвори залечена туберкулоза.

Сам Кораћ још горе је пролазио у нападима комуниста. Већ пре него што је постао министром, проглашен

је од левичара ратним богаташем, милионаром, криум-чаром и т. д. (Радило се у ствари о неком другом Кораћу.) Замерало му се што је држао неку радњу, што је отишао у министре, што је несоцијалистички решавао аграрно питање, и т. д. Са више темперамента него В. Букшег, Кораћ је примио борбу са левичарима и са комунистима, и тако је поломио многа копља.

Витомир Кораћ у својим полемикама није остављао на миру ни „центрумаше“, нарочито оне из Србије. Неки од њих су у једном тренутку лицитирали у крајњим паролама са комунистима. Доцније су се тргли, тако да се и они данас налазе више на десно од Кораћа. Мање нападни и мање одлучни од комуниста, они у његовој оцени не изгледају више морални. На више места помињу се њихови „испади“, нарочито при одржавању конгреса и прављењу већина. Не бисмо рекли да Кораћ хоће да ружи и да се свети. Он жели да покаже „психолошки хаос“ које је у радничким синдикатима владао током 1920.

*

Исто тако је са другом основном идејом тога бурног доба, са **југословенством**. Ни на хрватској ни на србијанској страни у радничком покрету није се онда јасно увиђало о чему се управо ради. Једни су мислили да синдикалне савезе треба подједнако и упоредо развијати у Загребу и у Београду, посве федералистички. Други су опет схватили да синдикални покрет треба централизовати, по угледу на државну администрацију, без обзира на то што су у Хрватској и Словенији индустрија и раднички покрет далеко развијенији него у Србији. Кораћ је оштро нападао начин на који је сазван и организован први конгрес за синдикално уједињење у Славонском Броду, о Ускрсу 1919. Конгрес је омануо у свом главном циљу: задовољио се прокламацијом идејног уједињења, и ако је формално „сва власт над радничким покретима у Југославији дана београдским централним инстанцама“. Људи који су дошли у врховни извршни одбор били су сви Србијанци, из предратног покрета у Србији, од којих

"ни један ни појма није имао о односима и приликама у крајевима бивше Аустро-Угарске"...

Више него странка, синдикални покрет захтева познање конкретних прилика, и не може да напредује ако не ради пажљиво, солидно и стрпљиво. За такав рад највише смисла имају Словенци. Али они опет иду у другу крајност. Њих се не тиче ништа што је изван "дешеле": тако је у задругарству, па је тако и у синдикатима. Они имају, како каже Кораћ, једну „некескрупулозну и утилитаристичку синдикалну, задружну, а касније коморску бирократију", која се идејно оријентира према ветру који дува, не заноси се никаквим величим „линијама" и према свима је „присталица на отказ, присталица до прве прилике за растанак".

Зар све ове појаве у синдикалном радничком покрету, који је социјалистички настројен и интернационално повезан, — где би се најпре очекивао широк југословенски, балкански и европски дух, — зар ове појаве јасно не показују у коме стању се налазе унутрашње прилике наших маса? Колико тешкоћа имају да савладају сличне тежње на другим пољима? То се намеће као питање човеку кад чита ову Кораћеву књигу, и ако он није дао своје закључне мисли. Ставио је себи задатак да се ограничи на „голо приказивање чињеница", избегавајући теоретисање и уопштавање.

То није једина врлина Кораћевих књига, и ако је толико ретка код наших писаца. Он је човек без великих школа, скоро без икакве школе, самоук, дакле, плод свога властитог напора. Али, његове књиге никако не одају самоука. Његово излагање је природно и равномерно, без рупа и брегова у начину мишљења који се јавља код интелектуалаца без редовног образовања. Његова култура је невероватно употпуњена и свуда подједнака, без празнина и без претеривања, што је ретко код таквих људи. Најзад, и то није најмање важно, Витомир Кораћ је већ годинама везан не само за собу, већ за столицу. Човек не може да се научи како је сакупио толики и такав материјал за историју радничког покрета.

Није мање чудо његов бистар и јасан поглед на ствари и догађаје. Из свога скровишта, он прави биланс наше скре прошлости и доноси судове на основу личних искустава. Ти судови имају често карактер озбиљних социјалних закључака, који ће добро доћи људима од акције. Један од тех закључака, основан, јесте, да синдикални покрет долази после политичког, да се људи економски организују тек пошто се разочарају у политичким паролама и борбама: прво се лети за теоријама и идеалима, а онда се пада на свакидашњицу. Политика, дакле, иде пре економије. — Ево још једне такве идеје: Синдикати по својој природи нису револуционарни, дакле максималистички расположени, већ пре конзервативни и минималистички: јаки синдикати не помажу револуцију, већ је спутавају. — Најзад, ма како се супротно мислило, радници, нарочито квалификовани, нису револуционарни романтици и хистерици. Они су реални, рачунски људи, као и сељаци.

Колико би се грешака и са једне и са друге стране избегло да се водило рачуна о овим истинама! Економска наука и социологија су до њих дошли искрством векова. Витомир Кораћ, често не знајући за резултате научних посматрања, открио их је сам, својим здравим разумом, трезвеним размишљањем после одушевљеног и поштеног рада, после борбе и страдања за благостање и слободу радног народа.

III.

Кораћ је успешно привео крају своје значајно дело.¹⁾ После пуних пет година рада, под најтежим условима, он је — са задовољством испуњене дужности и као ослобођен великог терета — предао суду јавности и потомства приказ једне многоструке па ипак јединствене борбе. Раднички покрет има више облика, и чак више струја, али сав у суштини извире из тежње радничке класе да

¹⁾ V. Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Knjiga III. Zagreb, izdanje Radničke Komore, 1933; VIII-392 str.

боље живи и освоји веће место под сунцем. После политичког облика, коме је посветио прву књигу, и после синдикалног у другој књизи, ево, нових облика: задружног и културног. То није све. Трећа књига — највећа по обиму — описује још консервативне радничке покрете и односе хрватског покрета са покретима у осталим југословенским покрајинама. Слика је тако потпуна. Обухваћено је време од првих почетака до 1922. када су Хрватска и Славонија укинуте као посебне јединице. Очигледно је — и сам писац то истиче — да мора остати још много материјала, нарочито за монографије о појединим организацијама или струјама у покрету. Али најтежи део посла је свршио сам Кораћ: камо среће да је толико урађено за друге покрете и облике јавног живота у нашим земљама!

Веран своме методу, писац свако од четири поглавља у овој последњој књизи почиње једним општим погледом. Права је наслада читати те његове „уводе у материју“; смели погледи са висине и из даљине, објашњења пуна проницљивости и филозофије, закључци хладни и уједно фанатично убеђени, — ствари које управо запањују код овога самоука и које га чине сасвим необичном појавом у нашој средини. Повучен од политичке и друштвене хуке, услед болести стечене у казамату, Кораћ је темељно „прегрунтао“, како би рекли Загорци, све догађаје, идеје и појаве. Он даје зрелу и дефинитивну мисао, суд проверен и подatak најчешће из прве руке. Велики број учесника у приказаним борбама још су живи, а сам писац је један од главних, најглавнији. Ипак, историја није лична. Добила је нешто од мира који доноси време, а тај мир се повећава кад се покаже да догађаји најчешће потврђују предложени правац или изречну оцену о људима. Писана лако, течно и живо, ова историја није само врело обавештења о једној прошлости која је толико још присутна, не само уџбеник јавног рада, поштеног, пожртвованог, страсног и у исто време широкогрудог, већ и једна лепа књига у сваком погледу. Поред Драгише Лапчевића и Михајла Аврамовића, Витомир Кораћ је оличење ветерана који своје рано

одушевљење не сматра за заблуду, ни своју борбу за грех младости. Такав, он се појављује као редак учитељ енергије и морала, коме ноге могу бити узете, али мозак остаје читав и непомућен...

*

Задругарство је код нас везано у главном за земљорадничку класу, јер су сељаци у њему нашли најзгоднији облик своје економ. организације. Стварно, оно је градског, не сеоског порекла: најпре је послужило индустријским радницима за одбрану, и то од послодаваца више него од трговаца. Врло рано, стало је уз бок радничким синдикатима, као што су ови дошли да допуне и учврсте политичку радњу социјалистичке странке. У другим земљама, та три облика радничког покрета могли су се развијати и одвојено; код нас, они извиру један из другога, управо друга два су творевина првог, политичког. Творевина вештачка, примећује Кораћ, превремена. Полицијски притисак је био тако јак да се у првом реду морала водити борба за основне националне и грађанске слободе. Синдикати су материјално помагали партијске листове, а кооперативе су се претварале у дућане, кршећи сва задружна начела, само да би што боље послужиле странци. Тако је било, али тако није добро. Задругарство јесте против-капиталистичко; оно води, социјализму, или некој врсти социјализма; зацело значи борбу против данашњега друштва за ново друштво, — баш као радничка странка и раднички синдикат, — али оно има неке своје битне одлике, које му налажу посебне методе рада и захтевају нарочите људе за његово вођење.

Осим једног или два изузетка, све радничке задруге у Хрватској и Славонији биле су потпуно потчињене странци: Кораћ види у томе главни узрок њихове слабости и брзог пропадања. Други је не мање важан: неразвијеност привреде и градова у то доба. Јер у Белгији, на пр., и код нас у Словенији, задруге су такође тесно везане за странке, па ипак успевају много боље. Најзад, задругарство је врло осетљив покрет који тражи савр-

шен мир и много времена, као уметност и као свака кристиализација: у нашим крајевима баш тога није било, нарочито не у последњој четврти 19 и првој четврти 20 века. Неке потрошачке задруге су, истина, живнule или се разбуктале баш за време рата, у периоду инфлације новца и несташице животних намирница, али се убрзо показало да је такав нагао развој, — ма колико разумљив и користан у тим приликама, — био исто толико нездрав и краткотрајан.

Од свих задружних облика, највише успеха су имале потрошачке (консумне), док су од произвођачких нешто радиле пекарске и две посебне врсте: штампарско-издавачке, и задруге за подизање радничких домова. Сасвим слабе су код радника биле кредитне, обрнуто од онога што налазимо код земљорадника. Ако су поменуте задруге користили странци, и она је користила њима: обезбеђивала им је један минимум публике међу својим одушевљеним и дисциплинованим члановима, и довела им управу, можда страсну, али најчешће незаинтересовану: где би се у то време нашли добри задругари међу политички равнодушним или консервативним људима!.. И данас их има тако мало, скоро ни мало. Задруга јесте пре свега привредна установа, али она није само то. За посао је довољан интерес; за задругу је потребно и одушевљење. Док задругарство не постане само собом једна вера, увек ће му добро доћи духовна подршка неке идеологије: верске, националне или социјалне. Лепо је видети једног политичког борца како баца сву кривицу за неуспех радничког задругарства на себи сличне људе, али нам се чини да је у томе Кораћ сувише строг за себе и своје другове. Није могло боље успети под оним приликама. Исти људи су радили у свима облицима покрета, јер их је било мало и били су скоро све сами радници. Је ли крива интелигенција што их није помогла? Није, пошто се она забавила за оно време хитнијим борбама: националним и политичким. И дан-дањи је рано за један чисто задружни, неутралан и пословни покрет...

Особито је драга Кораћу идеја да радничка класа није нешто одељено од нације, већ је „само један од њених удова”, уско везан за привредни и друштвени живот дотичне средине. То се осећа не само на политичком, него и на социјалном и задружном делу радничког покрета, који би теориски морали бити чисто класно обележени. Али се повезаност радника са другим друштвеним редовима највише опажа у духовном и душевном животу, у т. зв. културним манифестијама. Ту је најтеже бити класан и идеолошки доследан. Било да је реч о лепој књижевности или уметничким приредбама и забавама, било да се пије, пева или игра, радник, ма како „класно свестан”, необично лако силази на општи терен, заједнички свима слојевима. Не само зато што је, како вели Жорес, „уметност један племенити комунизам”, већ више због младости и неразвијености нашег друштва. На селу су, у томе погледу, разлике још мање између богатих и сиромашних: не раде сви једнако и не једу исто, али се разоноћују углавном на исти начин. Обрнуто, у врло великим градовима на Западу и у Америци, разлика је много већа него у Загребу и Београду: салони, клубови и касине су као царство небеско према задимљеним и прљавим собицама где се весели „народ”. Ако изузмемо племство, високо свештенство и крупно чиновништво, — свет мањом страном, — остајао је у Хрватској и Славонији један градски средњи сталеж чија ужибања нису далеко одмицала од онога што је било доступно радницима. Вино, тамбура и песма, — то значи кавана, глазбени и певачки зборови, — при томе се они мешају са „буржоазијом”. Али није тако са другим облицима културног живота: књигама, новинама, позориштем, „друштвом”.

На овим пољима, радници врло рано имају своје посебне реквизите. За разлику од покрета у Србији, овде радници сами, — без потстрека и скоро без помоћи школоване интелигенције, — стварају не само странку, синдикате и задруге, већ покрећу и уређују листове, преводе и пишу књиге. Сав тај посао, као и онај лакши — наобразбена, певачка и глазбена друштва, хо-

рови и клубови, раднички спорт, — има задатак да радника издвоји из опште масе, да га културно диференцира, упоредо са његовим класним излучивањем. Поред цира, уочи још две ствари. Једна је заједничка свима радничким покретима тога доба, па у великој мери се опажа и данас: преовлађују млади људи, „млади”, „деца”, „шептарија”, што боде очи газдама и полицији. Друга је специфична за Хрватску и остале пречанске крајеве: потицају и прву реч воде странци, најчешће Немци, ређе Чеси и Мађари. Тек после 1895 за покрет се занимају, и то врло посредно, — преко слободно-зидарске борбе против клерикализма, тражећи подпору радника за рушење бана Куена, — неки интелектуалци. Свега неколико њих улази активно у покрет, па и то не свом душом. (За неке најближе сараднике Витомир Кораћ све до конца рата није знао да су били слободни зидари!) А ни један му до kraja nije ostao veran.

Па ипак, Кораћ се на њих не баца каменом: захваљујући јавном раду ове генерације хрватских интелектуалаца, каже он, раднички покрет није отишао путем заједног доктринарства, већ је увек водио рачуна о стварима приликома, нарочито о националном питању и политичком притиску и о потреби хрватско-српске слоге и југословенства. Он одaje пошту и неколиким женама које су се запослиле у покрету, нарочито пок. Зофки Кведер, књижевници, тада супруги Јурја Деметровића, који је, са братом Еugenom, био врло активан. Особито су занимљива опажања Кораћева о тадашњем романтичарском расположењу духова у Хрватској. Свесни немогућности да поведу борбу са страховито надмоћним апарatom austro-угарске бирократије, хрватски интелектуалци су налазили надахнућа у алкохолу, утеше у поповско-лемићском национализму, а прибежишта од мађарске стиске код бечког цара — „законитог хрватског краља“. Одбијајући да „начелно“ признају постојеће стање, они су му покорно и лојално служили. Сав опозициони рад малог броја политичких бораца сводио се на државотворне протесте, декларације и пасивни отпор. „У такву

мирну и устајалу баруштину једног преживелог доба, у земљи отсеченој од света незгодним комуникацијама, бућнуо је и почeo да се развија раднички покрет.“ Зар ове речи не казују у исти мах на какве је тешкоће тај покрет наишао, и колико је благотворно морала деловати његова младост, свежина и ширина даха?

Као што је раније учинио за синдикате и за задруге, Кораћ је и за разна културна друштва дао што је могао потпуније монографије, ударајући темељ за евентуална посебна проучавања. У томе раду, нису од најмањег интереса удружења југословенских радника у иностранству, нарочито у Бечу, Грацу, Будимпешти... Од неочекане је пак вредности напор Кораћев да установи библиографију листова, књига, календара, брошура, повремених списа који сачињавају радничку штампу тога периода: од 1869 до 1922. Поред социјалистичке штампе, обухваћена је национално-конзервативно-клерикална, уз синдикалну — задружна. После Цветка Кристана, који је дао једну библиографију словеначке социјалистичке штампе, ово је први сличан покушај. Ако и није потпун, овај савршено срећен списак јесте више него почетак наше социјално-економске и политичке библиографије. Као многе друге ствари, ово нико није могао да сврши боље од В. Корића: највећи део набројених списка он је пропустио кроз руке, и то не само као читалац, већ као састављач, уредник, издавач.

Шесет страна свога дела посветио је писац **конзервативним радничким покретима**. То му је била прилика да изрази једно врло занимљиво и смело гледиште о менталитету радничке класе у опште. За разлику од свих социјалистичких писаца старије школе, он — први пут код нас — доводи у сумњу нешто до сада сматрано као догма: револуционарност радничке класе. После рата, када се могло веровати да ће у многим западно-европским земљама доћи до револуције, после велике привредне кризе, а особито после долaska Хитлера на власт у Немачкој, многе очи почеле су да се отварају. И најмање промућурни узели су да се питају: откуд револу-

ције у најзосталијим, примитивним и аграрним државама (Русија, Мађарска, Бугарска, Кина, Шпанија), а ни трага од неког већег покрета у земљама са милионским радничким масама? Као да су изгледи за револуцију обрнуто размерни са бројем организованих индустриских радника! Друштва са великим прошлошћу и са сложеним односима теже се решавају да се окрену тумбе него примитивне средине, које своја богатства руше и обнављају са брзином и лакотом номада и катунара. Затим, у колико веће масе људи треба да учествују у некој промени, у толико се на њу теже решавају: буба четворонога и шестонога лакше се преврне на леђа него стонога. Најзад, „радничке и пролетерске масе су, у својој бити, консервативне, чак и реакционарне, као и сваке друге масе: сељачке, малограђанске, буржоаске, па чак и интелектуалистичке“. Ко то говори? Витомир Кораћ, и позива се на мишљење Гистава Ле Бона о духовној тромости свих маса.

ховној тромости свих маса.

Нама се чини да је ово друга крајност. Пре се рекло да су радничке масе превасходно револуционарне, сада се тврди обрнуто. Треба, мислимо, разликовати: да ли дотична средина има велику или малу прошлост, снажне или слабе традиције, сложен или прост поредак, колику и какву буржоазију, средњу класу, војну организацију, централну или локалну управу, „демократско“ или „аристократско“ уређење. Могло би се са прилично вероватноће предвидети у којој земљи ће масе лакше подлећи револуционарној пропаганди, апстрактним и крајњим лозинкама, и где ће код првог јачег потреса попуцати споне које везују зидове. Масе уопште, масе као такве не постоје, као што не постоје људи и народи као такви: увек се мора разликовати. У сваком случају, Кораћ је учинио велики корак напред кад је устао против догме о безусловној револуционарности радничке класе, догме која је допустила да се скрштених руку сачека Светски рат и да се испусти јединствена историска прилика за један крупан преображај. Више динамике у акцији; мање фаталног веровања у неизбежан ход догађаја и у аутоматско еманциповање „револуционарних маса“. Не знамо је ли

то хтео речи Кораћ, али нам изгледа да се такав закључак намеће.

чак намеће.
Доказ да масе нису револуционарне, наш писац види у појави консервативних, националистичких — у Хрватској правашких — клерикалних, хришћанско-социјалних радничких странака и синдиката. Нама то показује још нешто: да је буржоазија једна још увек врло интелигентна и вешта класа, која уме кад треба да се претвори у Тројанског коња. Ти покрети ни у Европи немају великог значаја, управо нису имали пре фашизма и хитлеризма, — али уносе велику пометњу, цепају фронт радничке класе, и чине да су солуције мање радикалне и судари мање оштри. Кораћ је ову ствар посматрао са правом мером и звао је правим именом. Ма да му је учинио част да га унесе у своју **Повјест**, он не пропушта да каже какве је све улоге играо тај покрет у разним својим облицима, и у ситуацијама када је требало правдати морално — и материјално! — поверење које су властодршци у њу полагали. Правашке и клерикалне организације нису само ломиле штрајкове црвених синдиката и растурале социјалистичке скупове; оне су биле главни носиоци франковачких манифестација, полицији од велике помоћи у противсрpsким демонстрацијама, а за време анексије и у данима мобилизације 1914 бучан израз ратоборног „народног расположења“ и „патриотског одушевљења“... Сличну улогу играју данас и играће у будуће сличне радничке организације: зато није рђаво упамтити речито сведочанство В. Кораћа.

Много мање трага су оставили хришћански синдикати у Хрватској. У Словенији, напротив, школа др. Јанеза Крека имала је великог утицаја, и има га још данас међу радницима. Ми бисмо замерили Кораћу што је толику пажњу посветио томе покрету, нарочито његовим унутрашњим борбама у Западној Европи и код нас, да та развијања нису по себи занимљива, и да поново нису важна у тренутку када клерикализам опет диже главу у Хрватској, после погибије Стјепана Радића, који му је био задао смртни ударац, — ако такав ударац у опште постоји за католичку организацију ...

За општу историју радничког покрета на Словенском Југу, В. Кораћ је донео још један значајан принос: то је приказ узајамних односа хрватског са другим југословенским радничким покретима. Нешто нам је о томе већ био рекао на крају прве књиге, али се корисно вратио, говорећи посебно и са системом, о односима са Словенијом, Србијом, Босном и Херцеговином, Далматијом, Истром и Војводином, тачније Јужном Угарском. Кораћ се не стиди свога југословенства, ни свога таквог национализма. Баш зато што је социјалист и интернационалист, њему је лако било да пређе преко сваког уског национализма и да буде прави, искрени Југословен: ето, после свега што сам прочитao од њега и о њему, после свега што сам чуо, ја не бих умео рећи је ли он Хрват или Србин. Он је био увек социјалист и Југословен, и сматрао је, као Г. Слободан Јовановић, да један моћан раднички социјалистички покрет може најзгодније послужити као „тврда, непомирљива и некомпромисна опозиција племенском шовинизму у југословенској радничкој класи”, па и у осталим масама. Он је ту мисао доследно спроводио, заједно са својим друговима из хrvatske социјал-демократске странке.

Много мање јасан и сталан став имали су Словенци, а до срамоте је било ускогрудо схватање српских социјалиста, чак и кад су носили лепа имена Димитрија Туцовића и Душана Поповића. Они ни једнога тренутка нису престали да буду Срби, и у националном погледу имали су истоветан програм са радикалима: решење српског питања, ослобођење и уједињење српског народа. Па то је поштено, рећи ће неко; много поштеније! О то мишљење би се најзад могло примити, чак би могло послужити као један *temento* у многим критичним часовима. Али има ово: у своме меморандуму за Штокхолмску социјалистичку конференцију 1917, Душан Поповић и Триша Кацлеровић предлажу овакво решење ратне кризе: „Србија има да добије излазак на море. Србија има постати јадранска држава, т. ј. да се уједини са Босном, Херцеговином и Далматијом”. Кораћ се са правом пита: Шта је овде страшније претпоставити: шови-

тизам, или савршено непознавање чињеница и односа у Босни, Херцеговини и Далматији? Њему изгледа страшније ово друго; нама оно прво.

Проучавајући упоредо радничке покрете у разним нашим покрајинама, Кораћ истиче две битне особине које их одликују: улога школоване интелигенције у њима и њихов радикализам. Једино у Србији су интелектуалци водили прву реч; социјализам је ту био деведесетих година и одмах после 29. маја права мода; доктринарство немачког марксизма, најуже схваћеног, правило је русвај, и класне супротности представљање су као у предвечерје социјалне револуције; сељаци су — бар теориски, и ако не изборно! — немилосрдно бацани у „реакционарну масу“ буржоазије. У свима осталим покрајинама, покрет су оснивали и водили углавном сами радници, и показивали невероватно више разумевања за конкретне прилике и могућности. Има још једна разлика: у степену радикализма. Економски развијеније области — Словенија, Хрватска и Славонија, Војводина — мање су радикалне, и нагињу западно-европском (демократском) социјализму. Привредно заостале земље — Србија, Босна и Херцеговина, могла би се додати Бугарска — одликују са крајњим струјама, и више нагињу источњачком (бољшевичком) социјализму. Зар то није дивно! И тако поучно...

На крају, једна замерка методолошке природе. Кораћево излагање, — толико објективно, луцидно и са савршеним владањем предметом, — много би добило да је нешто равномерније. Не мислимо на податке о појединим синдикатима, задругама или друштвима: писац је дао што је могао добавити, и први жали што није више. Али у уводима појединих поглавља, писац је у исто време најоригиналнији, кад даје своје судове и тумачења, и најмање оригиналан, кад компилира какво страно дело. Колико нам се свиђају први, израсли на темељу ове историје, — прави бисер, — толико сметају сувише опширна развијања, на пр. о задругарству, о клерикализму у Средњој Европи (неких 20 страна), о слободном зидарству.

На свршетку овакве историје, у којој је писац главни јунак, могао се очекивати закључак, један општи поглед, рекли бисмо „наравоученије“. Зашто не? Ко неће волети „Општи поглед на владу Обреновића“ у завршној књизи Г. Слободана Јовановића? Један Витомир Кораћ морао се питати: Шта је управо био тај покрет? Нешто озбиљно и трајно, или ефемерна бура у чаши воде? Откуда ипак тако велики траг? Формална снага није, али јесте снага идеје, вере, фанатизма, дobre воље и честитог напора. Шта данас одговара томе покрету; шта га је заменило: комунизам, сељачки покрет, задругарство? Један биланс, један поглед одозго и из далека, — то је читалац очекивао. И једно питање, врста исповести: где смо били и шта смо радили; шта смо погрешили? На послетку, једну реч млађима, упут од искусног борца. Витомир Кораћ, у превеликој скромности, није хтео да буде судија у рођеној парници. Друго објашњење: своју реч оставља да каже изван **Повјести**. Ово или оно, Кораћ се часно одужио прошлости, али још припада садашњости: од ње потражује и њој дугује.

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Рођен у Шиду. 14 априла 1877, свршио је основну школу у родном месту, један разред гимназије у Шапцу. Био трговачки ученик, па адвокатски писар. У 18 години био осам месеца у затвору. До 1903 издржao преко четири године затвора. Те године, учествовао у немирима против Куенове владе, а 1905 у оснивању Хрватско-српске коалиције. Пред крај рата сарађивао у Народном већу, а после рата био члан Привременог народног претставништва. 1919 и 1920 министар Социјалне политике и спроводио аграрну реформу. Крајем 1921 постao и до данас остао претседник главног одбора социјал-демократске странке Југославије. Сем мањих брошура објављених пре рата, после уједињења написао: *Зашто су социјални демократи ишли у министре* (1920), *Социјални демократи или центрумаши* (1921), *Хрватски проблем* (1922), *Слободна привреда*, где излаже Гезелову теорију (1925). *Повјест радничког покрета у Хрватској и Славонији* (1929, 1930, 1933). После рата издавао свој стари лист *Право народа*. Сарађује стално на листу ОРНС-а *Солидарност*.

ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ

Има два имена у данашњој разривеној, подељеној и крвно завађеној Социјалистичкој Интернационали, која се са подједнаком поштом помињу у оба противничка табора, — то су имена Жана Жореса и Димитрија Туцовића. Пали у самом почетку Светског рата (Жорес 31 јула, Туцовић 7 новембра 1914), они нису имали кад дати своју реплику у трагичном сукобу револуције и рата, у сукобу који је дошао много раније него што су они могли слутити. Удес их је поштедео мучног

призора пролетерске поцепаности и слабости радничког покрета, у коме су гледали циљ и смисао свога живота. Туцовићева смрт дала је нама, његовим ученицима и обожаваоцима, утисак да умире оно што је најбоље и најчистије. Велики социјални радник, теоретичар првога реда, сјајан новинар, Туцовић је имао све особине једнога рођенога вођа. Да је хтео, могао се он, као толики други гори од њега, чувати и сачувати. Противник рата, познат у целом свету, кадар стићи и утећи, Туцовић је

имао и формалних могућности и доволјно снаге да се лично заклони, у земљи или у иностранству, и да, као други, чека свој час. Он је пао, и то не случајно, већ пошто је пре тога учествовао у два крвава рата, активно вршећи један позив који су му прилике наметнуле.

I.

Морална личност Димитрија Туцовића појављује се зато у необичној светлости. Његова трагична смрт долази да објасни његов живот и да нам покаже његову праву природу. Шта је у ствари био Туцовић? — Сув теоретичар једне доктрине коју је потпуно израђену нашао у књигама, или живи носилац једног идеала чији корен тоне у дубину националне душе? Агитатор и револуционар, коме је главно циљ, који не бира путеве и сретства, или реалан политичар, који свој материјал меси према законима саме материје? Партички човек, најзад, покоран назорима своје амбиције, или јавни радник, који учествује у изградњи историје свога народа?

Судећи по известним његовим радовима, нарочито почетним, могло се мислiti да ће Туцовић остати преводилац страних доктрина и популаризатор марксизма код нас. А када се гледа његов непомирљиви став према известним претставницима реформистичког социјализма, рекло би се да је Туцовић идеолог који не води рачуна о стварним приликама у својој земљи. Нешто од овог прекора зацело мора остати, јер и у списима које је посветио нашим питањима (**Србија и Арбанија**, затим анкета о лесковачкој индустрији у **Борби** па и **Закон о радњама и социјална демократија**), остајао је он на терену европске критике и ценио по мерилима велико-капиталистичке економије. У нашим сићушним класним сукобима, он је видео знаке светске класне борбе, и наше проблеме изучавао под лупом марксистичке анализе, прављене за друге средине.

Као Светозар Марковић четрдесет година пре њега, Туцовић је у ствари претеча једног социјалног покрета који тек доцније добија свој прави карактер. Није случајно да се Светозар Марковић сматра оцем радика-

лизма код нас. Марковић означава први идејни талас који се касније разлива у радикалну реку и као такав оплођава наше земљиште. Туцовић значи други идејни талас, корак напред према популарном руско-слободњачком покрету, талас који се није успео развити у плодоносну реку једног модерног организованог радничког и сељачког покрета. Као све претече, Туцовић је говорио гласом који је одвећ звонак за малу средину где је радио, и бацао је своје копље даље него што је његова војска могла јуришати. Он је више показао пут којим треба ићи него што је одредио мету до које треба доћи. Дакле, један раднички покрет, удружен са сељачким и вођен једном организованом Партијом Рада, — то би био логичан резултат Туцовићевог теориског и практичног делања за првих петнаест година двадесетог века.

Од имена Димитрија Туцовића не треба одвајати име Душана Поповића: они су сложно водили раднички покрет, давали му идеал и одређивали тактику. Тачан суд о Димитрију Туцовићу дао је Драгиша Лапчевић, — трећи члан славне ужичке тројке, историчар њашег социјализма, — кад је рекао да је Туцовић превазишао своју средину и своје време: „Његове су способности заслуживале куд и камо развијенију земљу и куд и камо јачи и развијенији раднички покрет“. Али, ако је тачно, како каже Маркс, да је садашњост малих народа прошлост великих, можемо сматрати Димитрија Туцовића као претходника једног снажног социјалистичког покрета, као гласника наше велике и још не створене Партије Рада, која треба да сједини и организује све напоре и тежње радничког покрета, па и целог радног народа.

Поред Јована Скерлића, човек који је пре Светског рата највише утицао на омладину у Србији, био је несумњиво Димитрије Туцовић. Сви они којима није био довољан национални идеал, који су гледали преко граница Србије, Српства, па и Југословенства; које нису могле привући тадашње политичке странке, окретали су се мајлом или живахном социјалистичком покрету. Иако један од млађих у њему, Туцовић је, по општем признању, имао водећу улогу: већег образовања од Драгише Лапчевића,

јаче воље од Душана Поповића, снажније личности од Трише Кацлеровића, он је стварно, иако не формално, био вођ странке. Тачније би било рећи целог радничког покрета, јер, — изузетно од свих осталих земаља, — Србија није имала другог радничког покрета сем социјалистичког; странка и синдикати налазили су се скоро под јединственим вођством; организатори политичког и привредног дела покрета били су у исто време идеолози и уредници листова. Туцовић, запослен на свима польима осим парламентарног, отскоче од других још и тиме што, — мада идеолошки противник рата и национализма, — учествује у оба рата (1912 и 1914) и гине на бојном пољу: тако се поставља питање његовог стварног односа према отаџбини и према нацији: Он је, најзад, сарађивао на зближењу балканских народа, а у II Интернационали заузимао левичарско становиште: може се питати, шта је остало од Туцовићевог утицаја и какав би био његов став данас, да је остао жив.

Ниједан од Туцовићевих сарадника или непосредних ученика није узео на себе да изради студију овога пионира социјализма у једној малој и неразвијеног средини. Двадесетогодишњица од његове смрти била је ипак обележена једном опсежном књигом. Она у главном приказује целу личност човека који је живео свега 33 године а тако много у радио, и одговара на горе постављена питања.¹⁾ Писана са великим поштовањем и љубављу, без једне речи ограде или критике, одричући скоро све Туцовићевим претходницима и сарадницима, придајући њему не само све врлине него и све заслуге, — ова књига више је чин пијетета него дефинитиван приказ и суд о човеку, времену и делу. Не вређајући ни мало успомену на борца од кога смо у младости учили како се политички мисли, можемо анализирати неколико момената из његове многоструке делатности.

¹⁾ Никола М. Поповић, Димитрије Туцовић. Његов живот и рад. Издав. књижара „Скерлић”, 1934; 384 страница. Цена 50 дин.

II.

Иако је програм наше предратне социјалдемократије био просто „преписан” од немачке странке, ипак је у њеном раду било извесних изворних особина, које су наметнуле саме прилике. Пре свега однос између партије и синдиката. Мада су први социјалисти обраћали већу пажњу на општу реформу државе и друштва него на поправку садашњег положаја радника, ипак су прве често радничке организације имале економски, не политички карактер. Значи ли то да су раднички синдикати оснивани пре социјалистичких странака? Не, пошто се енглески чартистички покрет јавио пре тред-униона, пошто је у Немачкој социјалистичка странка основана 1863, а синдикати тек шест година доцније, пошто је сама Прва Интернационала била чисто политичко удружење, док је Синдикална Интернационала образована тек 1913. Политичка организација пре економске, — то је изгледа пут радничке класе у борби за ослобођење. Међутим, у социјалистичким странкама је у прво време било врло мало радника: то су биле скупине напредних интелектуалаца и напредне буржоазије, који су тежили једном правичнијем уређењу.

Код нас, у „радничким друштвима“, „дружинама“ и „савезима“ — провобитним облицма синдиката — било је у почетку много више самосталних занатлија и послодаваца него правих најамних радника. Али кад се ови једном стану удруживати, они радије иду у синдикате, јер од њих имају, или бар очекују, непосредне користи. На страну Енглеска, где је чланство странке или странака социјалистичких сасвим незнанто према милионима удруженим у уније и Сједињене Државе, где странке готово нема. У Немачкој, Италији, Француској, Белгији, — свуда су синдикати бројно јачи од странака са радничком идеологијом. У Туцовиће во време, у Србији је само једна четвртина синдикално организованих радника била зачланена у социјалдемократској странци. Очигледно је да сами радници више држе до синдикалне него до политичке борбе.

Откуда је онда дошла мисао да су синдикати другог-степене важности, и да је странка главно? Сам социјализам се од претходних доктрина разликује по томе што све појаве тумачи првенствено привредним чињеницама, и што се позива на материјалне интересе. Социјална демократија, сем тога, признавала је демократско начело већине: још један разлог да се економским организацијама призна првенство. А изнад ова два разлога стоји то да у странци има увек велики број људи који нису пролетери, док их у синдикатима нема, или их има само по изузетку, у самим почетцима покрета, као код нас до 1906 отприлике. Поред свих тих разлога, социјалистички теоретичари којима се инспирисао Туцовић, и сам он, стојали су на гледишту да је партија на првом месту, а синдикати на другом.

Противречност је очигледна. За енглеске синдикате на пр. Туцовић је тврдио да нису раднички — „јер не мају марксистичку идеологију, а чим немају марксистичку идеологију, они су антираднички“. Ни више ни мање. Већма је радничка, према томе, ако је само марксистичка, једна странка састављена од интелектуалаца и других буржоаских елемената. Ово на први поглед нелогично умовање нису могли да прихвате многи духови: зар толики број радника-најамника не познају боље интересе своје класе него шака партиских чланова који често не знају како изгледа радионица у којој се ствара вишак вредности, камен темељац читаве идеологије? Отуда идеја о неутралности синдиката; отуда покрет против интелектуалаца у радничком покрету; отуда борба против политike и парламентаризма у самој социјалистичкој странци. Наш српски раднички покрет познао је све те струје, као и остали покрети у свету.

Туцовић је остао непоколебљиво присхватању о превасходству странке над синдикатима и о централистичком уређењу радничког покрета. Крајем 1904, победио је прву опозицију, која се јавила под вођством Милорада Поповића, Косте Јовановића и Скерлића, опозицију која је тражила да се раднички покрет наслони на грађанску левицу, или бар да синдикати буду потпуно независни од

социјалистичке странке. 1911, остала је у мањини друга опозиција, т. зв. директаши или анархо-синдикалисти, са Недељком Дивцем, Влад. Мартиновићем, В. Кнежевићем и Симом Марковићем: они су замерили што странка обраћа толику пажњу изборима и парламенту, што се у партију уводе сељаци, што се партиски конгреси држе пре синдикалних, што Туцовић сам држи све најважније положаје и тако заводи диктатуру у странци. Критике су биле озбиљне и долазиле су од људи који су имали присних додира са радништвом. Сам Туцовић је признао да је њихов став левији од његовог и није се усудио да за ове тражи искључење, као што је учињено са вођима прве опозиције. Иако је њихово гледиште било повољније за градске раднике и за синдикате, иако је већина ванредног конгреса у јануару 1912 у души одобравала опозицији, углед Туцовићев надмашио је. Драгиша Лапчевић је бранио тезе опозиције, и он је тумачио расположење већине, али ипак до расцепа није дошло. Победило је мишљење да се и даље ради на селу, и да се партиски конгреси држе пре синдикалних.

Превага политичке акције над економском разумљива је и оправдана у свима заосталим срединама, чак и онда кад је већи број организованих у синдикатима и задругама него у странци. У прве се улази под утицајем тренутног и личног интереса, често под принудом другова из исте фабрике или радионице, или да би се свршио један одређени посао. У странку се улази из уверења, бар док је она опозициона. С друге стране, чланство у синдикату и задрузи често је кратког века: велики је прилив и одлив, лак је улазак и излазак, и није везан са личним моралом и са јавним угледом. Улазак у једну странку значи догађај у животу, напуштање странке још већи догађај, а само нечасни људи мењају по неколико странака. Најзад, синдикат и задруга решавају дневна питања, која се односе на појединце, највише на групе, док странка заступа читаву класу, не само у садањим захтевима, већ и у даљем и крајњем идеалу. Економска организација се брине, могло би се рећи, о најсушном хлебу за сваки дан, о телу, док политичка странка обу-

хвата цео живот, цело човеково биће и душу његову.

Мада су лично приврженији синдикату и задрузи, сами радници и земљорадници осећају да је странка већа ствар, као што знају да је црква и школа светија од дуђана. Од странке се не траже непосредне користи, али се за њу даје глава; без синдиката и задруге свакодневни живот је немогућ или тежи, али се сем чланског улога мало за њих хоће да жртвује. Највећи идеолог синдикализма, Жорж Сорел, искључивао је политичку акцију, али зато је морао поставити синдикатима врло велике циљеве и дати им једно свемоћно оружје, материјално и духовно, — генерални штрајк. Одузимајући им политичку мистику, пружио им је другу, опет комплетну, синдикалистичку; одговарао је раднике од парламентарне борбе, али зато их је упућивао на улицу и на барикаде; бунио их против интелектуалаца, али их учио да сами постану интелектуалцима. Све док синдикати и задруге не буду способни да обухвате целокупну човекову личност, — све његове интересе, жеље, страсти, идеале, — странка мора имати претежну улогу: вршити надзор над привредним организацијама, лечити их од „корпоративне похлепности“, како је говорио Жорес, од „еснафског егоизма“, како се изражава Туцовић, речју, „спајати (радничке) непосредне захтеве с крајњим тежњама у будућности.“

Витомир Кораћ је показао, у својој **Повести радничког покрета у Хрватској и Славонији**, да су и тамо исти људи радили у странци, у синдикатима и кооперативама, и да су потицаји долазили највише од странке. Тако је морало бити, пошто је радништво било лишено извесних основних права, без којих је независна и „неутрална“ економска акција немогућа: у Хрватској и у Славонији радништво и сељаштво није имало ни националне ни политичке слободе, у Србији није било никаквог заштитног радничког законодавства. Саме економске организације нису кадре ни борити се за ове реформе, а камо ли извојевати их: то може једино политичка акција, са свима јунаштвима, жртвама и ризицима које садржи у себи. Истина ј еда политичка права и слободе и радничко

законодавство обично остварује сама буржоазија, али она то чини само у оној мери у колико је на то принуђена притиском организованог радничког покрета. Ако се и догоди да се донесе какав напредни социјалан закон у средини где раднички покрет нема одговарајућу снагу, — као што је био случај са српским законом о радњама од 1910, — он се неће примењивати.

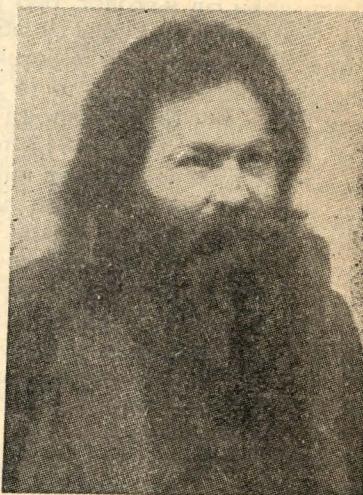
Туцовићев биограф сву заслугу за закон о радњама даје вођу социјалистичке странке, што је очигледно прећено: већи од његовог, био је удео Косте Јовановића и Јаше Продановића, који су због тога издржали жестоке нападе у Скупштини и у буржоаској јавности. Ако им је ипак учињено по воли, то је зато што су и самостални и стари радикали били унапред решени да закон не спроводе. Ратови од 1912—1918 томе су још припомогли. И без њих, раднички покрет није био довољно јак да државу и послодавце натера да примењују један за оно време доста напредан закон. Његова снага би међутим била још мања да се за њу није заложила цела социјалистичка странка, са својим посланицима, књигама, новинама и свима агитаторима. Сами синдикати никад не би могли да воде усмену и писмену пропаганду за закон и за његове установе, пропаганду каква је вођена у Србији од 1906 до 1912.

III.

Туцовић је показао способност да „преписани“ програм и статут прилагоди домаћим приликама још онда кад је од „левичара“ бранио **рад странке међу сељацима**. Унапред решен да ради сељачких гласова „никад не жртвује неки пролетерски интерес или да им обећава нешто што није сагласно са током економског развјитка“, он је тврдио да „партија мора ићи на село“. У свима социјалистичким странкама пре рата, владало је једно страховито неповерење према сељацима, па су их и наши социјалисти звали „сопственарима“ и оптуживали да су консервативни и покварени. Ма да је био стручан у пољопривреди и биран од сељака, за њих је говорио

Драгиша Лапчевић да су „најгори политички елеменат“. Туцовић је знао да на селу живи већином сиротиња, радни свет, коме ако није горе, сигурно није боље него градским радницима: ови су уосталом скоро сви пореклом са села и у живој вези са земљорадњом. Теориска противност приватној својини сретстава за искоришћавање туђег рада не напушта се кад се политичким и просветним радом међу сељацима буди антикапиталистички дух и стварају услови за напредак.

На сличан начин је Туцовић своју марксистичку правоверност довео у склад са потребама земље и народа где је имао да дела у питању рата и отаџбине. Друга Интернационала изјаснила се 1907 начелно против рата, против сваког рата, чак и одбранбеног, јер је Кауцки учио да је у капиталистичком друштву тешко утврдити шта је нападни а шта одбранбени рат. Социјалистичка странка усвојила је то становиште, без обзира на тежак положај Србије, која је била опасно прикљештена од Аустро-Угарске, без обзира на то што је већи део Срба био под туђом влашћу, као и сви Хрвати и Словенци и један део Бугара, и што је Балканско полуострво било плен на који су велике силе одавно бациле окоч да га поделе. У толико су наши социјалисти били више изненађени кад су на конгресу Интернационале у Штутгарту, 1907, поред осуде рата, чули да се не осуђује заузимање колонија, и то не само од стране ревизиониста Бернштајна, већ од самог социјалистичког папе Августа Бебела. На конгресу у Копенхагену, 1910, и сам рат био је мање осуђivan:

Драгиша Лапчевић

више није била реч само о руској странци, као 1907, већ се предвиђала могућност рата у Западној Европи.

Док су Французи и Енглези тражили да у случају рата радници објаве општи штрајк, Немци су отворено рекли да општи штрајк одбацију као „лудорију“ и да ће — рекао је главом Бебел — немачки социјалисти „бранити отаџбину када буде дошао тренутак да је одиста морамо бранити; браните ћемо је, јер хоћемо од ње да створимо земљу којој никад у свету нема сличне ни по савршенству ни по лепоти.“ Конгрес од 1911 завршио се тиме што је француски предлог о спречавању рата штрајком упућен свима странкама-чланицама да га проуче и даду одговор. Наша социјалистичка странка рекла је у своме одговору да објава штрајка зависи од односа снага, али је одмах истакла особени положај балканских народа.

„Status quo значи упропашћивање Балкана, и кад противу овога стања устају, па чак и кад су по форми агресивни, у офансиви, кад они први започну, — Балканци у ствари не нападају, него штите своје животне интересе, не руше културу него и за себе траже културу, не шире варварство, него хоће да униште варварство у својој области.“

Овај текст је сасвим разумљив кад се зна да је одговор послан у јулу 1912, т. ј. после анексије Босне и Херцеговине а пред сам први Балкански рат. Ова два момента значила су за српске социјалисте тешку кризу савести. Начелно против кваког рата, они нису могли превидети посебан положај свога народа, осталих Јужних Словена и Балкана уопште. И не знајући да ће рат против Турске почети у септембру, они су у своме одговору Интернационали унапред ставили до знања да се радници у Србији не могу одупрети рату не само што немају снаге, већ због нарочитог стања своје земље.

Никола Поповић је учинио много напора да објасни Туцовићево држање у ратовима. Хтео је да га одбрами од прекора да је учествовао у њима и да је погинуо „као патријот“. Саме чињенице су међутим довољно речите.

- Од 1912 до Туцовићеве погибије била су, да тако речемо, четири ратна похода: на Турке, на Бугаре, на Арнауте, на Аустро-Угарску. Туцовић је официр српске војске и као такав учествује у свима овим догађајима. Сигурно је да учествује без великог, чак без икаквог одушевљења, јер је, по Лапчевићевом сведочанству, „рат мрзео и као човек и као социјалист“. Али он прави разлику између првог, другог, трећег и четвртог похода. У првом се бори у првој линији. У рат против Аустро-Угарске одлази у жељи да „с јадним народом подели судбину до краја“.
- У првом и четвртом случају он dakле пристаје да „дели судбину с народом“. Кад је требало бранити неправедно нападнуту Србију, он иде напред. Други балкански рат, са Бугарском, Туцовић је најоштрије осуђивао, као и начин на који је угушивана албанска побуна.

Мање гипкости и разумевања стварних односа показао је Туцовић у питању односа између Јужних Словена и осталих балканских народа. За разлику од „Југословена“, који су се онда почели јављати и у Србији, он је заједно са целом странком тражио федерацију балканских народа. Ово решење могло је изгледати вероватније с обзиром на слабост турске царевине и на већу снагу Аустро-Угарске. За то је тешко осудити Туцовића и његове другове. Али се, с друге стране, мора ублажити критика коју су они у своје време упућивали социјалистима из Хрватске и Словеније, оптужујући их да су „јужнословенски националисти“ и да сувише наглашавају своју борбу са Аустро-Угарском. Узалуд су они вукли погледе србијанских социјалиста на север и на запад, према Војводини, Хрватској и Босни; ови су веровали да ћемо се пре споразумети са Бугарима и са Грцима, чак са Турцима на Балкану, него са Јужним Словенима из Двојне Монархије. Показало се да су положај боре проценили Кораћ и Кристан, и да ће уједињење Југословена претходити зближењу правих балканских народа.

То је, уосталом, и природније, с обзиром на истоветност или сличност језика. У данашње време, језик је вишеструкаја него вера, која је некада ишла пре језика. Став Туцовићев у овом погледу може се у великој

мери објаснити разлогима унутрашње политичке борбе. Чим су Скерлић и његови једномишљеници били југословенски и патриотски настројени, социјалдемократи су са њима морали подвлачiti балканску и интернационалну линију; ако су Стојан Протић и Стојан Рибарац били за уједињење Српства, одмах су на то губили вољу Димитрије Туцовић и Душан Поповић. Али кад говоре иностранству, Интернационали, они одмах мењају тон, јер имају преко пута себе аустро-угарске и немачке социјалисте, који на Балкан гледају као на будућу колонију. Они су свесни да правог радничког покрета може бити само код народа који су национално слободни. То јеово да определи њихове радње, чак и онда кад их ватра политичке борбе тера да друкчије говоре.

IV.

Прилике у самој страници нису допустиле Туцовићу да уђе у Парламенат, чак ни у одбор општине београдске. Зато је широка јавност више познавала Лапчевића и Кацлеровића. Али као секретар странке, он је долазио у додир са осталим социјалистичким партијама, нарочито са балканским, и са Интернационалом. Неколико његових чланака штампано је у Кауцковом часопису *Neue Zeit* и у бечком *Kampf*, други у *Vorwärts*-у и још неким немачким листовима. Зенит његове политичке каријере је сте активно учешће на конгресу Интернационале у Копенхагену. Имао је само 29 година, али је одржао смео и снажан говор, у коме је, критикујући држање аустријске социјалне демократије приликом анексије Босне и Херцеговине, на сјајан начин напао читаву Интернационалу због њеног става према колонијалним освајањима и према рату. На томе конгресу, међу боговима социјалистичког Олимпа, млади Балканац је увидео да су мали сељачки народи пролетери кад се упореде са величким индустриским народима. Нови „сељак са Дунава“, Туцовић је главешинама очитao ванредну „буквицу“, на којој су му честитали Лав Троцки и Димитар Благоев, и којој су пљескали само малобројни левичари типа Розе Луксенбург.

„За мале, растрзане и угњетене народе“, рекао је Туцовић, „социјализам је такорећи идејна колонизација“. То је више ваша ствар него наша. Ми гледамо у вас и „осуђени рат радимо у уским границама и условима, много више живимо од успеха својих партија у Интернационалима него од својих сопствених“. Сигурно је Туцовић имао право: нас је тукло у главу кад су наши националисти тврдили да су Бебел и његове присталице „прави Немци па онда социјалисти“. Ми смо то гневно називали лажу, јер нисмо тада знали да је истина. Туцовић је знао па ипак је хтео да буде „већи католик од папе“ и већи социјалист од Бебела, чију смо књигу **Жена и Социјализам** у његовом и Поповићевом преводу читали као еванђеље. Туцовић је знао, и морао је много да пати.

Социјалистички покрет у Србији био је више један производ појединачног идеализма и честите воље нега стварних друштвених услова. Средина је била посве не развијена. Нова земља, без икаквих традиција, Србија је имала много становника још у државици недавног досељења, запојених једино националном мишљу, — која се тачно поклапа са верском, — привреду једва изишлу из природног облика, без индустрије, без железница и другог, интелигенцију која још није изгубила штроку, али се већ зорли погосподила. Зато се социјалистичка мисао унесена неких четрдесет година пре Туцовићеве појаве није могла никако закоренити, или се брзо израђала у сељачки и малограђански радикализам. Никола Поповић придаје несразмерно велики значај мартовским демонстрацијама 1903., за које тврди да су Туцовићево дело. Као да пре тога није постојала једна велика масовна странка, прошла кроз све фазе и зрела за власт; као да режим последњег Обреновића није био сасвим до трајао. Оно што је највише деловало у мартовским до гађајима јесте пролевање крви и сусрет војске и народа на улици: у том делу демонстрација Туцовић уопште није учествовао.

Исто је тако сувише рећи да је он био оснивач покрета. („Све што се тиче радничке класе у предратној Србији, ма у ком погледу то било, вели Н. Поповић

треба почети од Туцовића“.) Зашто у толикој мери смањити значај Светозара Марковића, који је живео у још неразвијенијој средини, и умро скоро тридесет година пре него што ће Туцовић почети да дела! Прави пионир-претеча био је онај туберкулозан младић који је орао и сејао у сред зиме и иструнуо у тамницама. Туцовић је радио у периоду највеће слободе и највећег привредног полета који је Србија икад познала. Он је писао и говорио шта је хтео, и једва је видео затвор. Светозар Марковић је оставио дубок траг у свима савременим духовима; Пелагићеве социјалистичке књиге и данас читају сељаци; за Лапчевића је знало свако дете у Србији: рђава услуга се чини Туцовићевој успомени кад се негира све пре њега и око њега.

Српска социјална демократија била је бура у чаши воде, покрет у минијатури, као све у предратној Србији. Али је та бура била добро изведена. За то заслуга несумњиво највише припада Туцовићу. Посланици и синдикални функционери су више путовали по земљи, Душан Поповић је више писао — волели бисмо знати како је Н. Поповић распознавао Туцовићеве уводнице у **Радничким Новинама** од Душанових, — али зато је Туцовић водио централу, могло би се рећи обадве централе. Захваљујући томе што је цело војство било састављено искључиво од Ужичана и што су то људи који се „држе“ и међусобно помажу, трвења је било минимално. Драгиша Лапчевић, — велики ауторитет у масама, најбољи познавалац прилика, уз то пун предубеђења, као сваки самоук, — једини се истицао са посебним мишљењима. Душан Поповић, — најфинији дух, једини потпуно отворени очију и свестрано образован, једини критички расположен, — често је мислио друкчије него Димитрије, али није имао ни воље ни снаге да поведе борбу против њега. Задовољавао се суптилним ниансама у чланцима и студијама. Туцовића су сви необично ценили. Поповић је чак сматрао да његова снага превазилази уске оквире у којима је морао да ради. „Као кула свећиља стајао је високо изнад свију нас показујући нам пут“, писао је он кад је Туцовић пао. Ова реченица карактерише једног

и другог. Између Лапчевића практичара и Поповића уметника и филозофа, Туцовић је стојао раширених руку, дајући прилике обојици да буду корисни покрету за који су сва тројица везали свој живот.

*

Да ли се могло више учинити? Са марксистичком идеологијом које су се наши социјалисти држали, зацело није у сељачкој и занатлиској Србији. Кад би се судило по њиховом написима и говорима, — где је свака друга реч „пролетаријат“, „капитализам“, „буржоазија“, „милитаризам“ — рекло би се да је све преведено са немачког. У великој мери и јесте било преведено. Чак ни Лапчевић није умео да нађе одговарајући тон: личили су на говорнике који у каванској собици вичу као да су на пијаци и да их слушају хиљаде. Зато је често звонило лажно, иако је говорено и писано искрено. — Где је тај капитализам, тај пролетаријат, та буржоазија?! Сад се јасно види да није било ничега, или од свега по мало у зачетку. Прави проблем био је на другој страни. Он је био код сељака, који је почeo да се крећe по новчаној привреди, прелазио у град и ту обарао радничке наднице, задуживао се за потрошне сврхе по зеленашким каматама. Проблем је био не у производњи, већ у размени добра, не у фабрикама, него у трговинама и у банкама: на рачун сељаштва, створио се један бројан слој паразитске буржоазије у паланкама и у градовима.

Док су социјалисти пуцали на неколико страних и домаћих фабриканата, трговци су гулили сељаке и на тај начин рушили основу целог привредног живота. Газдинства су се ситнила, остајала на врло ниском нивоу радне технике и просвећености. Социјалистички покрет ударао је мимо главног места. Зато је од оноликог рада остало тако мало. На земљорадничком задругарству било је запослено много мање људи, али оно је после рата отскочило као добро бачена лопта: сачували су се за покрет сви људи који су остали живи. У радничком покрету, рат је начинио русвај. По унутрашњости, сви партиски и син-

дикални чланови из предратног покрета су деморалисани и изгубљени, уколико нису постали најгори експлотори и противници социјализма. У Београду, идеји је остало верно два-три человека, и они су неактивни, или ради наопако.

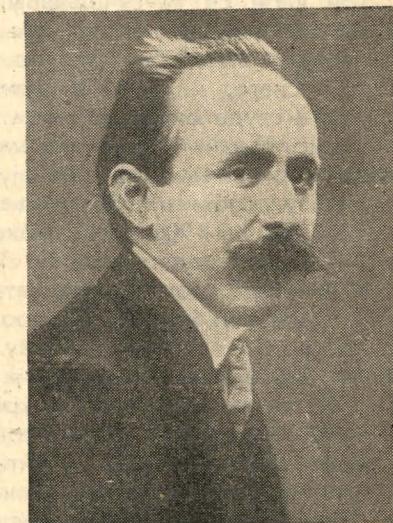
По ономе што је говорио и писао, за Туцовића би се могло рећи да би данас био на крајњој левици, да би био комунист; по ономе што је чинио, није искључено да би био први министар социјалне политике у Југославији. Туцовић је био дубоко конструктиван. Његова велика интелигенција упутила би га можда на један позитиван рад. Али би га карактер и догматички дух натерали да се убрзо повуче, као што су учинили Драгиша Лапчевић и Витомир Корат. Мање је вероватно да би се везао за III Интернационалу и да би живео у емиграцији. Туцовић би у рату још боље увидео важност сељачког елемента, и наш социјализам би се употребио једним аграрним програмом.

Али узалуд је нагађати шта би било. Больје је о свима чиниоцима водити рачуна, уклањати једну по једну сметњу, решавати претходна питања, приближавати се оном стању у коме је могућан организаторски рад са новим методима, али са фанатизмом и чврстином једнога Димитрија Туцовића.

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Рођен у Ужицу, 1 маја 1881, учио је основну школу и реалку у родном месту, Велику Школу у Београду. Био уредник Радничких новина и часописа Борбе, органа социјалдемократске партије (1910—1914). Био главни секретар те странке, а после 1910 секретар Радничке коморе. Учествовао као официр у оба балканска рата, и погинуо у борбама на Дрини, 7 новембра 1914. Сем много новинарских чланака, превода из Маркса, Бебела, Кауцког и мањих пропагандистичких брошура, написао: Законско осигурање радника (1907), Закон о радњама и социјална демократија (1908, 1910), За социјалну политику (1909), Социјалдемократски агитатор (1911), Порези (1912, 1914), Србија и Арбанија (1914), Партија и синдикати (1912), Јединство покрета (1914).

СЕЉАЧКИ ПОКРЕТ

ПЕТАР КОЧИЋ

Један биограф Ко-
чићев назива га „мо-
дерним Филипом Виш-
њићем“. — „Бард ре-
волуције“ не значи ни-
шта друго, као ни „хе-
рој бард“, „социјални
исправљач“, „потстре-
кач, учитељ, вођ“, „бо-
рац, политичар“, „један
од највећих агитатора
и спремалаца толико
жељене и очекиване
самосталности“. Оно
што је Скерлићева књи-
га за Светозара Мар-
ковића, то је Чубрило-
вићева за Петра Кочи-
ћа: одужење дуга, ода-
вање поштовања, егзалтација учитеља, песма о песми.
Позив исто тако да се Кочићево дело загледа и са друге
стране, не само са књижевне, и не само са национа-
листичке.¹⁾

I.

Да би се у Кочићу нашао израз једног нараштаја
и побуна једне средине, ваља имати у виду слику Бо-

¹⁾ Петар Кочић и његово доба од д-ра Б. Чубриловића.
Бања Лука — Загреб, 1934; 216 стр. 40.

санске Крајине, која је Палестина Кочићеве вере, и онога Змијања где су људи снажни и отпорни, порабоћени или несломљени, обдарени маштом и богати крепким и раскошним говором, горди и господствени у своме сиротовању, где скоро нема другог блага осим људи, али ово је знатно. А „врлетна и злеуда громила“ на којој живе, — „колико је за њу крви проливено у крви би се потопила, а данас нас више ни сувијем крухом не мере да храни“.

Три вере се ту сучељавају, али свега једна патња и један бес: патња кметова, бес ага и бегова. Над свима, „укопација“, власт без разума и без душе, уплашена од своје снаге, надмена и несигурна. Мале касабе као острвца, а свуда око све сам голи сељак, тежак, кмет. Мало школованих људи, још мање домаћих; нешто занатлија и трговчића, који осећају са народом; неколико калуђера у скровитим богомольјама; радници у Сарајеву, који дају сигнал 1906, уочи анексије, као што су сељачке буне прскале пред окупацију. То је материјал од кога Кочић треба да прави велику ватру. У Бања Луци је лакше него у Сарајеву, јер је туда прошао Васа Пелагић, спремио прегршт свештеника, заразу оставио у школама и по селима. Од афере бањалучких и градишских трговаца 1871—73, па све до 1918, тај крај се не смирује: зато је он Кочићу послужио као „живо кресиво“.

Други елеменат јесу политички људи којима треба покретач, и омладинци који чекају вођа. После мртвиле које донесе окупација, први иступ је „Сарајевска резолуција“ од 1907. Одмах затим **Отаџбина** у Бања Луци, **Народ** у Мостару, Митровдански програм и пред саму анексију, загонетни чланак „Мирише барут“, толико пророчански, који се завршава речима: „Брату брат — Шваби рат“. Онда мрак, тамнице, тајни кружоци, тражење пута између Душановог царства и социјализма, лутање од компромиса са „Швабом“ политичких спекуланата до атентата револуционарних омладинаца. Кочић не лута: он је увек близу народа, и то ближе селу него граду, а сељак је вечити опозиционар, и ако наступа опрезније.

„Пламени језици“ који ватру треба да ужегну јесу списи Кочићеви, дубоки надахнућем и класични обликом, једна драма, неколико приповедака, две-три песме у прози, и онда чланци у **Отаџбини и Развитку**. Није мање дејство његове личне магнетичности. Свака врста коју је написао има за сврху акцију, националну, социјалну: Босна треба да буде своја; сељак да се ослободи; мали човек да се подигне. Циљеви су конкретни, пут јасно обележен, вођ назначен. Један песник? Зашто не? — „Вођу је потребно да буде песник“ примећује д-р Чубриловић: онај кога таласање маса не инспирише на стварање, тај не може гомилати разнородне нагоне и сврставати их у борбене масовне покрете.

Благ као јагње према тлаченима и слабима, Кочић је пун мржње и страшан према властодршцима, кметодерима, зеленашима, народним пијавицама, поповима и распопима... За те и такве он нема срца. Распиње их на сва четири крста. Слобода за коју се бори није крајњи циљ. Народна држава је само средство, нужан оквир. А циљ је правда, социјална правда: „свеправдољубива етика која је била, јесте и остаје увек наша, праксионски наша“, — „задружна моралка“.

Поред идеја и вођа, нужне су историске погодности: суво дрво, пламен и ветар, како је говорио опат де Сен-Пјер. Повољан ветар дошао је 1910, када су били избори за босански Сабор. Опозиционари су искористили каквутакву уставност: — „искључиви плод крунине воље“, „сипање луга у очи лажној демократији, овисној о самовољи једнога човека“, „изиграна народна воља“, „лажна парламентарност“. Ућоше у народ кроз агитацију, а саборске седнице претворише у народне протестне скупштине.

Сви бирани посланици у почетку иду заједно: то је права политичка идила. Али Аустрија убрзо успева да разбије ово јединство, нарочито да одвоји, на питању аграра, Србе од Муслимана, а вештим обећањима привуче Хрвате. Међу самим Србима настаје пометња: Српски клуб се цепа; Кочићевци се издвајају и траже наслон, изван Сabora, на Младу Босну у стварању. Три политичка типа Кочићевска се изграђују: бескомпромисни омла-

динац, интелектуалац са народном потком, и политичар-сельак, — сви настројени опозиционо и аграрно, анти-господски, антибиорократски.

На другој страни, први попуштају католици: „они су били готово сви за анексију“, пише д-р Миховил Мандић. Муслимани, вођени економским интересима, привикавају се на опортунистичку политику. Срби, и поред ошtre критике, гласају за први буџет, — осим четири Кочићевца, који тиме почињу непомирљиву борбу са режимом. Сршкићева група води „реалну политику“, али не успева да уђе у владу, јер у опортунизму иду још даље Данило Димовић и други око Истине. Између ових „десничара“ и Кочићеваца налазе се Народовци: „ове две групе уистину дају сву чар предратној борби“. Борбени и национално непоколебљиви једни и други, они деле симпатије „деце“ која стоје у побуни према „оцевима“. У очи рата, они ће поднети скоро цело бреме војничко-диктаторског режима генерала Потјорека, а за време светског пожара они ће дати 156 велеиздајника, 16 осуђених на смрт и стотине на дугогодишњу робију.

Око Кочића као средишње фигуре, креће се неколико снажних личности чија имена и дела д-р Чубриловић спасава од заборава. Они сачињавају складну и идеолошки израђену групу без које Кочићев траг не би могао бити тако дубок. Они говоре сасвим јасно: „Политички народни програм допуњавамо социјалним. То значи: тежимо, да створимо најповољније услове економског и душевног благостања разних продуктивних, заосталих и сиромашних класа нашега народа.“ Није социјализам, није земљорадништво, али је сигурно више од грађанске демократије: не кажу народ, већ продуктивне, заостале и сиромашне класе народа. Без Кочића, тешко болесног, група се мало откида од сељаштва, не подвлачи његову антагонизам према другим слојевима, не развија његову борбеност, не истиче његово право на власт. Од социјално-аграрне, група се претвара у ситно-сопственичку.

Најблиставији сарадник, несуђени наследник учитељев, д-р Ђорђе Лазаревић стоји на челу красне поворке Ко-

чићеваца: млад, луцидан, енергичан, више државник него револуционар. Од мртвих, писац посебно и са пуно поште помиње, осим Лазаревића, неколико мањих људи, у њиховом напору да „чедно и часно постану велики“. Ту је Васа Кондић, трговац, приповедач и новинар, један је од најранијих сарадника и сапатника Кочићевих. Јово Г. Поповић, песник, „нежан цват, али страстан бојција“, чезнуо је за ратом у коме ће прва планути његова кућа. Брат његов Тоде Поповић, први агитатор и омладинац Кочићев, јесте ведри „сужањ двадесетог века“ у Бихаћкој кули. Светозар Зрнић, ученик руских народњака, пун рушчијачких нагона, питомац зеничке казнионе. Драгољуб Кесић, „чудно мушко дете именом спаса и среће“, чије рођење најављује народно предосећање, песник кметске борбе, један од најјачих тежака-омладинаца. Тодор Срборође, свештеник из Пелагићеве школе, мишљеник Кочићев, „учевном скромношћу изједначен с народом“. Последњи не најмањи: Максим Ђурковић, први и једини сељак босанског Сабора, у чијем избору је Адам Прибићевић тада видео „први знак шире демократије, демократије привредне“.

Кочић је умро у београдској душевној болници, 27 августа 1916. У његовом помраченом уму, каже један сведок, остао је нетакнут до последњег часа онај центар који је одређен да мисли о општим стварима. Толика је била „лична повезаност између њега и гомила“, — нужан услов за снажно деловање на колективну душу. Припадао је свом томе колективу, и зато остао „херој самац“: увек изван закона, оваплоћење сељачког „бунџијског заноса“, носилац једне нове вере. Зато су га се бојали власници, а миловале га безимене масе, волећи себе у лицу Давида Штрпца. Последњи живи атоми његовога мозга остали су верни тим масама.

Говор о кметском питању у Сабору, — који д-р Чубриловић доноси у целини, — показује потпуно непознатог Кочића: прибрано, документовано, социолошки засновано, он тражи обавезан откуп кметова, стварање самосталних земљорадничких газдинстава, аграрно-демократски поредак. Говор тај и детаљан програм странке све-

доче да Кочић није био само песник и будилник, него један прави друштвени реформатор, и да је његова странка увод у свестрану организацију радног народа, нарочито земљорадника.

II.

Код имена Петра Кочића, у први мах се јавља у памети Јазавац пред судом, духовита и горка сатира о аустријској управи у Босни и Херцеговини, уз приповетке које су праве песме у прози. С планине и испод планине, а нарочито Јауци са Змијања: необично жива галерија слика, сцена и типова из предратне Босанске Крајине, људи „чворноватих и врлетних”, брђана снажних и очајних, који су сувише јаки да би клекли, а преслаби да би се ослободили. Већ је мање познат Кочић као борац за политичке слободе, за демократију као такву, без обзира на национални и државни оквир. Мали број посвећених знају да је он исповедао један скоро модерни аграризам: укидање кметства као увод у једно ново друштвено uređenje коме је основа село и земљорадник. Најзад, сасвим је непознат Кочић шеф политичког покрета, једне странке, која по своме програму и организацији предњачи свима сличним формацијама у Босни, па и некима у другим јужно-словенским земљама.

Песник намученог села и поробљеног кмета, борац за народну слободу и политичка права, проповедник социјалног ослобођења и економског подизања сељака, претеча савременог организовања земљорадника и осталих „малих људи”, — Петар Кочић се у историји друштвених идеја и покрета појављује много већим него што је у историји књижевности.

Ма да савременик и пријатељ Јанка Веселиновића, — ведрог приказивача србијанског села, мачванског и по-савског, које по простору није далеко од Босанске Крајине, — Кочић даје дубоко различиту слику о животу сељака. Томе није узрок само меланхолична и израно болесна душа његова, него и стварна разлика у положају; а нарочито она средина неслободе и шикане која примитивцима пада теже од саме оскудице. Так посle окупације, кад је настала „нова суданија”, Босанци су

осетили да се под распојасаном турском управом могло „некако живкарити, промећати и деверати”. Аустрија је свима натерала страх у душу: „али се престрависмо, — вели Кочић у „Тежаку”, чудесној песми у прози, — и разбисмо и памет. Језик нам се завеза”. Појединци и масе раније се добро држали; Васа Пелагић је био пронео лучу протеста; неколико побуна се десило и онда општи покрет од 1875, — али све је то било пре окупације, или како Кочићеви сељаци веле „укопације”. После 1878, све се смирује за већи низ година.

Кочић има две године кад су ушли Аустријанци, детињство проводи у манастиру код оца и учитеља калуђера, гимназију учи у Сарајеву, — али већ из четвртог разреда га истерују због „распаљивања верске и народне мржње међу омладином”, и борба почиње, са мучеништвом на првим стопама. Сиротује у Београду, још више у Бечу, али сваког распуста иде кући, да обнови додир са змијањским пејсажима и народном патњом. Кад упореди туђе средине са очајем који налази у „тужној Босни”, нарочито на селу, осетљиви Кочић не може да ћути, већ кличе: „Живела слобода и самосталност отаџбине наше!” То му доноси прву казну, новчану, да би му „Тежак” донео четири месеца затвора. Камен је пошао низа страну: не може се више зауставити.

Један нараштај — „на колац набијан, негвама спутаван” — морао је наћи и свој израз. Сељачки народ, који „једнако робује и кметује”, иако се „цареви на Босни мијењају”; коме су „руке клонуле од вјековног давања и снага смалаксала под теретом”; који „посрће као у бунилу кроз овај пусти и горки живот”, — тај и такав сељачки народ морао је наћи свога Јеремију да каже његов плач. Одиста, само се са снажним језиком Старог Завета могу поредити збијени и сочни ставови, — пуни страхоте, гнева и очаја, — у којима кроз Кочића говори, први пут у историји, једна класа научена на мукло трпљење. — „Е, мој брате, тешко нами! Ми смо ти једни, што се каже, незаробљени робови: код куће, а без куће, код земље, а без земље, код постојбине, а без постојбине!” И као болан одјек враћа се, у оном неупореди-

вом саставу што се зове „Кмети”, рефрен: „Ми свјетла
дана немамо, ми мирне ноћи немамо!”

Има у томе много динарског и пастирског лепоречја и преувеличавања. Коџић је у службу ствари за коју се бори, — укидање кметства заосталог на домаку образоване Европе, — ставио сву раскош једног богатог, шареног и снажног језика. Зло је било велико, сразмерно томе изразу. Ипак остајемо уверени да је положај чифчија у јужним крајевима био тежи него положај кметова у Босни. Штета је што немамо више података о обавезама кметова према агама и беговима. У знаменитом Коџићевом говору априла 1911 налазимо ово ближе означење: сваки кмет је био дужан давати цару десетину или деветину и радити на беглуку (агином властитом имању) 3 дана у седмици. Кад се зна да беглука није било свуда, излази да су намети у Босни били много мањи него на пр. у Санџаку, где се аги давала четвртина, султану десетак и радило се на беглуку кад год ага позове, празником и свецем. У некадашњој Скопљанској области, чифчије су морали давати негде половину негде трећину свега што земља рађа; на Косову, као у Санџаку, четвртину. Нешто бољи је био положај чифчија у Беранској Нахији: давали су четвртину, али само од неких плодова (жита и сена), док од дувана, поврћа и воћа спахија није добијао ништа. У располагању са земљом, на правом Југу чифчија је био без икаквог права, а могао га је ага отерати кад је хтео, док су Беранци смели своју чифчијску земљу продавати, залагати, завештати.¹⁾ У самој Босни, стање није било једнако у разним санџацима: у Сарајевском се давала трећина, у Травничком како где ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ или $\frac{1}{5}$), у Зворнику $\frac{1}{3}$. У крају о коме говори Коџић, као да су односи били још најповољнији. На Змајињу, дugo времена сељаци су остали сасвим слободни од обавеза, јер су служили као нека стража („мартолози”), да „чувају друмове куд војска пролази, и да помало војују кад их позову”. Доцније, са слабљењем средишне управе у Цариграду, и њи-

¹⁾ Вид. Марко П. Јемовић, Аграрно питање, стр. 4—6; Београд, 1914.

хово стање се погоршало: спахије су се прогласили наследницима сељачких имања, а слободни тежаки су били силом „укмећени и порабоћени”.

Коџићеви описи у књижевним делима не могу се, dakle, узети као научни подаци, већ више као симболична претстава сељачке невоље, не само у Крајини или у Босни, већ уопште. То им не одузима вредност, већ их диже на степен универзалности и ставља им печат вечности. Сељаштво излази, овде и онде, из подложних облика исисавања, али његов „горки чемер и немаштина љута” остаје и даље, као нормално стање велике већине. Увек траје онај уклети дневни и годишњи циклус обележен Коџићевим пером:

„Радим и мучим се ко тешки покајник од ране зоре до мрклог мрака, са звијездом штоно веле лежем, са звијездом устајем. У прољеће, гавељајући, гладан и сувотан по врлетима за плутом затапајући сваку бразду сувом и знојем, молим се добром и премилостивом Богу за род и берићет. Преко љета ми се охлади смрзнута душа и ја дрхћем и стрепим ко јошиково лишће над њивама својим. А под јесен, кад све средим у зноју и у суво згрнем, немилостиво навали јала и врана на труд мој и крваву муку моју.”

Сељачка трагедија се не свршава с укидањем феудалног система, као што „тежачко живљење” у Босни није престало бити једна „дуга тужбалица јада и чемера, патње сиње и невоље љуте” са променом владе у Сарајеву. Чак је под „новом суданијом”, — која не суди по „правици божјој и људској”, већ на основу закона, „по палиграпу”, како би рекао Давид Штрбац, — под аустријском управом још теже и горе. Сељаци се још мање сналазе у новчаном облику привреде, са банкама, са берзанским ценама и спекулацијама, у безбрзним таксама, порезима и прирезима, у свима оним невидљивим каналима који рафинирано односе више него деветину, више него четвртину, па и половину. Све док тако буде било, сачуваће своју свежину, не само као књижевност, већ и као прикладан социолошки израз Коџићеви „кмети” и „теш-

жаци", његови јунаци Давид, Мијо, Рельо, Лујо, његови Мргуде, Шошљаге, Бељемези и цела она поворка „мајушних и незнатачних“, „примарних и вечних“, „борбених и снажних“. Живеће нарочито она духовитост из нужде, шеретлук срачунат, понижена бесрамност, оно довијање и надмудривање који су слабима и тлаченима увек служили као срећства за одбрану, у недостатку праве снаге. Кад се једном буде градила **Антологија руралне културе**, — не само наша, него општа, — Кочићева песничка и на дахнута проза сигурно ће добити видно место.

Главна нота, која преовлађује у целој симфонији овог кратког али пуног и интенсивног живота, остаје онај усклик на позиву да се не прави никакав дочек генералу Алборију, што га је Кочић потписао, заједно са песником полетарцем Јовом Г. Поповићем, у мају 1907: „Живела слобода и самосталност отаџбине нашел!“ Од две мисли које су владале његовим духом, мисли демократске и аграрне, свакако је јача била прва. Његов демократизам је био сељачки, чак земљораднички, али је то пре свега био демократизам, и то на националној основи. За оно доба и оне прилике, ово није мало. У земљи притиснутој завојевачем, првенство има национално ослобођење, испред социјалног, и испред економског, која долазе, једно за другим, после националног и после политичког ослобођења. У својој заосталости, Босна има несрећу да се у њој поставља још претходно питање верских борби, које иду испред поворке националних, политичких, социјалних и привредно-класних борби. По томе мерилу цењени, Кочић и његови сарадници појављују се пред нама као претече.

Добри смо православци, кажу они, али нисмо верски фанатици, и не можемо мрзети друге вере. Поштујемо ислам као и католичку веру... Они се боре против ага и бегова, али исто тако против „кметодера“ и спекулантске свију вера. Са Мусиманима су Срби дugo година сарађивали, против окупације. А Кочићевци изрично веле: „Кад Мусимани буду имали странку, која

ће у социјалном погледу стајати на нашем становишту, ми ћемо их поздравити и пригрлити као браћу... И Мусимана имаде кметова и тежака велики број". Да католички свештеници нису агресивни, — „жельели би (они) да смо сви католици", — слога са Хрватима би ишла још лакше, јер они стоје на народном јединству. Верски моменат, дакле, код Кочића и другова игра незнатну улогу, и то је поглавито њиховом рођеном заслугом, јер супротности и сукоби увек постоје. Очигледно је: то су људи којима се жури да пређу на главни посао, на национално ослобођење. Још већа је њихова заслуга. Не задовољава их ни само тај идеал: — они траже да држава, чак пре него постане национална, своја, буде модерно демократски уређена.

У борби за национално ослобођење Босне било је разних становишта: она су зависила како од карактера појединих људи, тако од међународне ситуације. Док су Хрвати скоро сви били за уједињење са Хрватском, после чега би се Монархија поделила на три државне особености (тријализам), Срби су се ломили између уједињења са Србијом, босанске аутономије и неке врсте тријализма под Загребом. Први су били најлевији, и ту се од почетка истакао Кочић. Тачније, он је створио то схватање и био његов главни апостол. Иако се његова странка званично изјаснила за очување Монархије, он се с тим у духу никад није помирио. Духови су се поколебали у 1909, када је Србија признала анексију, да поново оживе после балканских ратова. У међувремену су дошли босански Устав, избор за Сабор и рад у њему, те је пажња свраћена с главног питања на свакодневне бриге: администрацију, намете, аграр. Стварала се, тобоже, правна држава. Кочић је у томе раду учествовао, као посланик у Сабору, али ни једног тренутка није заборављао битну сврху: „слобода и самосталност отаџбине наше“. Кад се 1913, услед болести, уклонио са политичке позорнице, наследили су га ученици, омладинци револуционари, који су на Устав одговарали Јукићевим, на посету Франеје Фердинанда, тобожњег носиоца федерализма и тријализма, Принциповим атентатом ...

Иако није био од оних који су веровали да ће Босански сабор моћи да реши државно-правни положај Босне и Херцеговине, — а таквих је било, — Кочић је ишао на изборе и сарађивао у Сабору. Искористио је његову трибину да би говорио народу, да би његова „труба разносила друго слово и другу народну веру”, веру социјалну. Ми бисмо рекли да је рад Кочићев имао и других смерова. Његови говори, достојанствени и документовани, јако се разликују од књижевних списка који су му донели славу бунтовника националног и сељачког, блиставог песника тежачке свакодневне Голготе. Већ код првог буџета, он даје начелну критику Устава, изборног закона, односа владе према Сабору и према централама у Бечу. Али његова критика, и говори његових другова, немају чисто демонстративан карактер. Они више потсећају на конструктивна излагања да-нашњих социјалиста у европским парламентима него на сарказме и испаде комуниста, који се ругају парламентаризму и демократији. Кочић држи марљиво спремљене беседе, нарочито о аграрном питању, а труди се да онемогући доношење закона о факултативном откупу кметова. Али ни часа не пактира са владом као неки други српски чланови Сабора, нити тактизира. Врло брзо, он и његови пријатељи излазе из Српског клуба и стварају посебну групу.

Разлоги тога подвајања не изгледају нам „чисто социјалног карактера”, како мисли др. Чубриловић: Кочићевци су први опозиционари, национални и политички борци, а не „реални политичари”, за које се поштовање Хабзбуршке Монархије „само по себи разуме”. Они слушају глас омладине, најмлађих, који идеал србо-хрватства из доба 1905—1911 замењују идеалом револуционарног југословенства. **Отаџбина**, орган групе, у броју од 6 септембра 1911, каже: „Ваља створити не само политичку, него и цјелокупну животну љевицу”. Ту је сигурно наговештена социјалнаnota, али ипак не толико и тако да би се разилажење са осталим деловима Српског клуба могло тумачити социјалним програмом, нарочито не само ставом у аграрном питању. У томе погледу, др.

Чубриловић је недовољно прецизан, што смета разумевању ондашњих прилика. Да је разлика била више у општем политичком држању, види се најбоље из Кочићеве начелне изјаве од 3 октобра 1911:

„Увјерили смо се да се воља овога Сабора није никада респектовала и да је мишљење и жеља оних фактора који данас имају одлучну и суверену ријеч у пословима наше Отаџбине, да овај Сабор има само право да покорно гласа влади буџет и да јој одобрава намете и терете... Зато се не можемо довољно научити лакомислености и застрањености свих великих саборских клубова, који су се изгледа помирили са тим фактом. — Осуђујемо све саборске клубове што се међусобно глаже и не воде одлучну и сложну борбу против владе, а за народна права и слободе”.

Кочић и његови другови се не дају завести, него ће се „истрајно борити за велике истинске идеале и права човјечанства и грађанства”. Уверени су да је сваки успешан рад у границама „овога жалоснога Устава немогућан и илузоран”, и завршавају чувеном реченицом: „Прави непријатељ није у нама него изван нас”: није у Сарајеву, него у Бечу, није у Босни, него у Аустро-Угарској. Кад се извршила диференцијација, Кочићевци су стали на крајњу национално-социјалну левицу, левије и од групе око **Народа**.

Ништа није занимљивије од поређења између ове две идејне скупине. Пре свега се разликују по пореклу: Народовци су из Херцеговине, и доносе собом известан патријархални и епски национализам, јаку склоност за чисту политику и државотворство. Кочићевци су из Босанске Крајине, граничари и претежно досељеници, више индивидуалисани, друштвено већма еволуисани и диференцирани, са извесним фанатизмом и социјалним идеализmom. Први су више реалисти и практичари, буржуји и господи исто тако; други се држе народа, не као замишљеног појма, већ као живих људи који трпе. Једнима је светиња Држава, мада им се лист зове **Народ**; други се клањају Народу, мада им је орган **Отаџбина**. Кочи-

ћевци су сви пропали у борби, помрли по тамницама или убијени животом. Народовци су највећим делом преживели катастрофу, мада су неки дошли до испод самих вешала. Најзад, — што није најмање значајно, — последници Кочићеви су после рата постали скоро сви земљорадницима, док су Народовци ушли у демократску странку. Они чувају и даље своју тврђаву Босанском Крајину; ови су изгубили скоро сваки утицај у Херцеговини. Речју, време је дало за право Кочићевцима, јер су били одлучнији у своме ставу, јаснији у својој социјалној идеологији, ближи сељачкој народној маси, која је најсигурнија подлога сваке политике.

IV.

Кад је реч о Кочићевом демократизму, падају у очи две појаве: 1) да су у његовим списима протагонисти националне и политичке слободе не-сељаци; 2) да се он за тај део свога програма обраћа више градским елементима. Тако ће његова група све више постајати једном демократском странком са ситно-сопственичком структуром и са више либерално-политичком него класном идеологијом.

Национализам, — најпре српски, па српско-хрватски, најзад југословенски, — остаје увек основа Кочићевог идеолошког ткања. Социјално питање се у Босни меша са националним, јер је Аустрија очигледно подржавала аге и бегове: озаконила је и у књиге увела кметску подложност сељака, у огромној већини Срба — православних. Она је dakле њихов главни непријатељ. То се осећање провлачи кроз све што је Кочић написао. Али док сељачки типови које смо побројали више подвлаче друштвену пониженост и привредне тегобе сељака, националне тужбалице и надања носе увек други људи, а пре свега калуђери и свештеници и онај чудновати Ђак Симеун, можда најдражи Кочићев јунак. Ако је **Јазавац пред судом** створио инстинктом, интуицијом, експлозивно — „написах га обноћ, у Бечу, априла 1903“ вели Кочић — **Истинити зулуми Симеуна Ђака** јесу плод њего-

вог разума. Тадај полушколовани луталац од казана до казана, причало и бунтовник, развија народни осећај према завојевачу у прави национализам. Он негује традиције и гради планове за будућу државу: од Немањића стиже до Велике Србије. У оно доба, он је актуелнији од Давида Штрпца, и већи утицај врши његова полупујана али видовита проповед него ритмичка проза „Кмета“ и „Тежака“. Његови су ученици Владимир Гађиновић и други из Младе Босде. Сам **Јазавац** пред судом у целини је замишљен као чисто политичка сатира, уперена против аустријског судства, против бирократије, против бечке владе. Деструктиван, он само спрема духове за мрачну филозофију Мрачајског проте, али и за позитивно национално еванђеље оца Партензија и Ђака Симеуна.

Богати очајем и мучеништвом, сељаци нису још били кадри да понесу један одређен покрет. Кочић, а нарочито његови ученици, — најпре најсјајнији међу њима, др. Ђорђе Лазаревић, загребачки и прашки ђак, ученик Масариков, — морали су се окренути градској елити и напредној интелигенцији. Уколико је растао, њихов покрет је губио сељачко-аграрни карактер и претварао се у начелну, доследну, национално исправну, али малограђанску демократију. Лично Кочић као да се тиме није много одушевљавао: у више мања, долазио је у сукоб са чаршијом, јер се ова нагађала са властима. У јесен 1909, по изласку из затвора, кад види како су људи поколбани, он са новим пријатељима покреће други лист, овога пута више идеолошки, **Развитак**. Али тај ће бити кратког века. Устав 1910, избори за Сабор 1911, упућују Кочићевце поново према граду. Кад се учитељ повукао на лечење, странка се образовала на модерној основи, — са једним потпуним програмом, са новим шефом Ђорђем Лазаревићем, који је обећавао европску ширину, — али градски елементи узимају све више мања. Кочићевци не кажу: „сељак“, „тежак“, „земљорадник“, већ: мали човек, занатлија, мали службеник, трговчић. Они се 25 новембра 1913 у обновљеној **Отаџбини** називају „аграрном“ групом: али то је први и последњи пут.

Ми смо, веле, 1) опозициони посланици; 2) аграрни у смислу облигатног решења". Али одмах додају: „Бранитељи народне чистоће наше отаџбине", који ће „са енергијом тражити задовољштину због изнимних мјера" уперених против српског народа.

Закључак је јасан: ово је више демократски и националистички него аграрни или земљораднички покрет. Др. Чубриловић то подвлачи: „више народно-демократски, него сељачко-радни". У оним приликама, друкчије није ни могло бити. Ма како био акутан аграрни проблем, можда баш због толике потиштености сељачког света, није могло бити речи о једном чисто аграрном покрету, нити о ма каквом покрету где би сељаци водили прву реч. Идеје и покрете могу носити друштвени слојеви који имају један минимум материјалног благостања, чији животни ниво допушта да се организују и боре. Демократију и национализам носи буржоазија, и зато се за махих идеја поклапа с периодом кад се ова класа диже и афирмише. Индустриски социјализам је покрет радничке класе, и он нужно долази касније, док ова класа ојача. Аграризам, рурализам, односно сељачки социјализам јесте идеологија земљорадничке класе, и не може се јавити у чистом облику све док је овај друштвени ред испод тачке — ако се сме рећи — организабилности.

Пре тога, могу се видети њени весници и пророци, — људи као што је био Ж. Ж. Русо за буржоазију, Ба-беф за радничку класу, физиократи за пољопривреднике, наш Коцић на пример за сељаке, — али то су само наговештаји, извиднице: војска је на путу, али још није стигла. Ако се покуша каква организација пре него је дотична класа способна да је прихвати и понесе, она се силом прилика израђа у нешто друго, у покрет или странку непосредно више класе, која ту организацију ставља себи у службу. Речит је за то пример српске радикалне странке: она је почела као сељачка („гуњац и опанак"), па се мало по мало претворила у грађанску. Сличну еволуцију показује Хрватска сељачка странка, и није искључено да је савршено обнови. Бугарски Земљораднички савез већ бележи знаке наглог буржоа-

зирања. Буржоазија је још млада и витална класа: у нужди, кад може да искористи, она приhvата све могућне идеје. Али чим у једној земљи радничка или земљорадничка класа постане пунолетна, она се цепа од првобитног и већ изменјеног тела, да би сачувала своју класну и идеолошку чистоту. То се видело недавно у Енглеској.

Овај развојни циклус није се могао обавити на мањој Коцићевој групи, јер је сувише кратко живела. Сем тога, она је у себи носила једну конгениталну ознаку, која јој није допуштала да буде идеолошки монолитна. Пре решења националног питања, ни један покрет не може бити слободан од националистичке примесе. Кад је у босанском, хрватском и словеначком социјалистичком покрету, — који по својој суштини мора бити интернационалан, — толику улогу играо пре рата национални и чисто политички моменат, природно је да један авангардни Коцићев покрет, — који се формално никад није обавезао на одређену идеолошку приврженост, — буде сложен, и да чак даје првенство националном ослобођењу и политичким правима грађана. Показало се да су се ове бриге наметнуле, чак и после рата, неким чисто сталешким и класним покретима, који су унапред одлучили да не воде рачуна о државно-правним и политичким облицима. Они данас враћају „ машину назад", и приhvатају се послова за које би највише волели да су свршени. Као да постоји у друштвеном животу један неумитни закон по коме ослобођења иду овим редом: верско, национално, политичко, социјално, економско. У томе има доста шематске укочености, као код сваког уопштавања, али нам се чини да историја потврђује ову поставку.

Кад све то знамо, онда тек схватамо сву лепоту Коцићевог подухвата, да „у сред зиме, кад му време није", удара темеље једној згради која ни много касније, после праве револуције код нас и у целој Средњој и Источној Европи, под много повољнијим условима, — још не може да се заснује солидно и непоколебљиво. Коцићевци су формулисали, — поред подробног политичког програма, који узима много од српских радикала и од европских демократских и социјалистичких странака, —

један привредни програм. Овај много више одговара нашим, особито босанским приликама: обавезан откуп свих кметова из државних сретстава, с тим да кмет држави за 30 година плати трећину вредности одговарајућег слободног земљишта; општинама повратити испаше и шуме, а сељацима осигурати сервитутна права у шумама; читаву аграрну политику прилагодити потребама „најмногобројнијег или најслабијег сталежа, сељачког”, наглашавајући нарочито пољопривредно просвеђивање и удруживање, унутрашњу колонизацију и олакшано уновчавање производа; погодним наследним правом чувати сељачки посед од распарчавања; сељаке ослободити раздужености, и кредит обезбедити путем земљорадничких задруга. Циљ целе те политике је онај **аграрно-демократски поредак** о коме говори Кочић као о нужном и савременом наследнику аграрно-аристократског поретка, који упропашчује сељаке и пољопривреду, а не обезбеђује ни нацију ни државу.

Мање је оригиналан — и мање обрађен — програм привредне политике који се односи на занате и трговину, на радништво, финансије и др. Занимљива је тачка која тражи да се, у циљу одржања малих сопственика на селу и у вароши, један минимум нужан за опстанак ослободи одговорности за дугове и искључи од добровољне и присилне продаје. Поред земљорадничког, предвиђа се да кле и један занатски, трговачки и раднички минимум, врста **општег окућја**, што је зацело сасвим ново код нас. Две тачке говоре о радничкој заштити, о осигурању и о праву радника на удруживање и борбу. Опет занимљиве реформе: поред осигурања фабричких и занатских радника, предвиђа се осигурање пољопривредних радника и занатлија. Просветна политика је врло детаљно обрађена и сасвим савремена. Две тежње се истичу: национална и демократско-лаична. Али ту је и сељачка: „сваки учитељ и учитељица мора обавезно провести извесно време на селу”. Новина за то доба: комунална политика, са више појединости него у ма ком програму. Најзад, нешто покрајинско: аутономна политика за Босну и Херцеговину.

Овај програм није радио Петар Кочић, већ др. Ђорђе Лазаревић, његов несуђени наследник. Нешто је јача демократскаnota. Нује не би ни Кочић демантовао, па ипак је сигурно да би под његовим пером аграрна и сељачка боја била још изразитија. Та група људи знала је шта хоће, као ни једна друга. „Само две странке имају јасан програм”, узвикује млади вођ Лазаревић, „беговат и ми. Беговат хоће хак, а ми — облигаторно решење аграрног одношаја.” У томе, Кочићевци су ће савитљиви, не због „теорија и парада, него из дубоког осећаја за оног нашег роба, на коме треба да зидамо сву културу и напредак нашег народа у свим крајевима”. Тако Лазаревић пише у **Отаџбини** од 19 децембра 1913, кад се Кочић већ удаљио од посла.

Последници су достојно и верно наставили дело учитеља. Тих неколико интелектуалаца, полуобразованих трговаца и један сељак — први сељак посланик у Босни, Максим Ђурковић — чине једну хормоничну екипу, која би покрет сигурно развила у ширину и дубину да није настало рат, и с њим свирепо гоњење, тамнице, прогонства, умирања и убијања. Васпитаници Васе Пелагића и Маркса у исто време, ученици и другови Петра Кочића, израдили су у самој борби једну сасвим заокругљену идеологију. Мада није имала одређеност класног схватања и сигурност једне утврђене тактике, та аграрно-демократска струја оставила је велики траг у друштвеном и политичком животу Босне. Кад се рат завршио и остварио главни део њеног програма, — национално ослобођење и укидање кметства, — наследници Кочићеваца се нису збунили, нити су легли на лаворике победника. Они су наставили борбу на једној савременој основи, — и то је најбољи доказ да је покрет био добро утемељен: изнад првог и другог спрата почело је зидање трећег, социјалног.

Др. Бранко Чубриловић тражио је у томе покрету и нешто више. Хтео је да нађе један готов **социјални аграризам**, земљорадништво. Тога нема. Али Кочић је сигурно наслутио и наговестио покрет који је дошао после рата, полазећи из Србије, која је у својој социјал-

ној еволуцији отишла даље, политички искуснија, са добром подлогом за економску организацију у облику задругарства. За такву Србију, — сувише рационализовану, — било је неопходно да у Босни нађе један мистичан занос и младићски полет. Тај занос и тај полет црпе своју храну можда чак из богумилског корења, али сигурно од фанатизма Босанске Крајине и од динамике сирових кмета. Петар Кочић је ту енергију најбоље ухватио и сачувао у својим делима: она ће служити једном великом покрету, не само код нас већ и у свету. А друштвени и политички покрет који је понео његово име јесте здрава основа за једну зграду у чије темеље су, поред Адама Богосављевића и њега, Кочића, узидани Стамболиски и Радић. Тако је завршен, на Словенском Југу, први, херојски период у стварању једне нове класне идеологије.

ГЛАВНИ ПОДАЦИ: Рођен 29. јуна 1877. на Змијању, у селу Стричићима код Бања Луке, као син свештеника, касније игумана манастира Гомјенице. Ту је почео учити основну школу, гимназију у Сарајеву. Избачен из четвртог разреда због србовања, наставио и завршио гимназију у Београду 1899. Студирао философске науке у Бечу. 1904. прешао у Србију, где у Сарајеву, али отпуштен и прогонен због генералног радничког штрајка, као један од коловођа. 15. јуна 1907. почео издавати часопис **Отаџбину**, орган тзв. Кочићеве групе, која се борила за решење аграрног питања. Лист утрушен, Кочић осуђен августа 1907. изабран за претставника у Српску народну организацију, а после анексије, 1909., за народног посланика у Босанском сабору. 24. августа 1910. у Сарајеву поново кренуо **Отаџбину**, а у Бања Луци књижевни лист **Развитак**. 1913. његова 2. јануара 1914. у душевну болницу, где је и умро 28. августа 1916. под аустријском окупацијом.

Сем чланака у **Босанској Вили**, **Бранкову Колу**, својим и др. часописима, 1902. објавио збирку приповедака **С планине и испод планине**, 1904 другу, 1905 трећу збирку приповедака, драматизовану сатиру **Јазавац** пред судом. Четврту књигу приповедака издао 1910 под именом **Јауци са Змијања**; 1912. са-

СТЈЕПАН РАДИЋ

Нисмо стигли да окитимо трновим и ловоровим венцима мучеништва и славе петогодишње хумке Стамболиског и његових 25.000 другова, кад су се отворили гробови нових жртава сељаштва и југословенства.

Летњим месецима сељаци се радују, јер они злате зелено житно море. Њима се радује буржоазија, јер тада падају и гину вођи сељачког радног народа. Док црнотрудни робови земље пре ране зоре хитају да спремају хлеб за себе и за своје злотворе, капиталисти, милитаристи и корупционери вребају те тренутке сељакове журбе да тамане његове прваке. То се није десило само једанпут. 14. јуна 1923. искасали су Стамболиског; 20. јуна 1928. године, убили су Павла Радића и др. Ђуру Басаричека, и смртно ранили Стјепана Радића, др. Пернара и сељака Ивана Гранђу. Јуни месец је кобан за сељачке вође. У месецима када зри хлеб, буржоазија убија душу творца хлеба.

I.

Није оно што се десило у Народној Скупштини обичан злочин једнога неурачуњивог криминалног и наслеђем оптерећеног типа. То је један колективан злочин, не само по томе што је одједном убијено много људи, већ и по томе што је и број саучесника већи него што се хоће да призна. Ми ћемо те саучеснике, моралне убице наших хрватских другова, обележити чим се то буде могло. За сада не можемо рећи целу своју мисао о проузроковачима 20. јуна.

Потсетићемо на оне који су неколико година сипали жуч, отров и ѡубре на Стјепана Радића и његове сараднике. Не можемо заборавити да је први и највећи од њих годинама бао баш Светозар Прибићевић, вешак за хрватске и пречанске прилике. Он се касније поправио, али сатанско семе које је он бацио клијало је и никло. Оптужујемо све оне листове који су од Радићевих говора доносили само оно што би га могло представити као критичара и непријатеља српства. Никад се није истакло колико је он радио на српско-хрватском зближењу. Нико није хтео разумети да је Стјепан Радић — велики Југословен, Словен и грађанин Човечанства, — био приморан да брани Хрватство самим грешкама одавде. Зар је његова кривица што сељаштво није зрело за југословенство и централизам? Он је имао да бира: или са масама и са оним идејама које су им приступачне, или саме идеје прихватити а масе изгубити. Он је стао уз масе. И добро је учинио. Карл Маркс, за кога динци могу грешити, масе никад". То је знао и исповедао Стјепан Радић!

Непријатељи сад жеље да живи Радић. Они исти који су се камењем и блатом на њега бацали, уплашили су пред својим делом. Пао је Павле Радић, који је најБасаричек, најближи нама и најдражи, страстан борац за земљорадништво, за југословенство, први Хрват који је дошао у Београд, још за време Уставотворне Скупштине. То стрвинари можда нису хтели, али се никад

злочином не постиже само оно што се хоће. Погодили су и Стјепана Радића, главну своју жртву. За тренутак су се зарадовали, али су убрзо осетили шта то значи. И журили су брже боље тешко рањеном Претседнику, миловали га и љубили, молили се за његово здравље, и бројали сваки откуцај његова срца и најмањи покрет његових усана. Сад су волели да проговори, па ма их псовала, грдио и никад не престао. Само да живи! — Не дај Боже само да Стипица умре! То су говорили и писали његови најљући противници...

Зашто су се тако преобразили! — Да ли их је мозгла савест почела да гризе? Или су се покајали? Или су душу променили? — За себе су се уплашили. Хтели су зајам да добију. А зајма нема за такву владу. Хтели би мир у земљи, и поред гробова сељачких и хрватских мученика. Прича о змијином репу и синовљевом гробу понавља се. И још нешто, најважније. Није више било у овој земљи те снаге која би могла да упути све хрватске масе на једну страну, нарочито на страну сарадње са Србима, није било осим Стјепана Радића. Он је успео да хрватске масе одврати од комунизма, од клерикализма и од франковштине. То му наши хегемонисти не умеју да признају, али то ће му историја признати. Питање је: ко ће сада вршити ту улогу канализовања и нормализовања хрватског сељачког покрета? Ко, када не буде Стјепана Радића?¹⁾

Лаже памет стрвинаре! До 20. јуна су мислили да је свему узрок Радић. Тада су у души многи ликовали и радовали се новим обртима. Прибићевић је хтео да буде вођ демократске странке, па није успео. Мислио је да наследи Пашића у радикалној странци, па су га одбацили. Онда је ишао на то да заузме место Стјепана Радића, и да стане на чело већег дела ове државе. Мислио је можда да политички искористи грозну погибију Хрвата у Београду.

Други стрвинари такође су чекали. Да се распадне

¹⁾ Писано непосредно после 20. јуна 1928, пре саме смрти Радићеве.

Хрватски сељачки покрет, и да они узму под своје барједан део његов. Клерикалци, комунисти, франковци, и чак неки малоумници из Београда, тобожњи левичари, надали су се нечим од овог беспримерног обезглављења. Страшно је њихово незнაње. Смејали су се Радићу кад је говорио: „Вера у Бога и сељачка слога“. Шта ће сада радити кад се хрватске масе поново врате поповима католичким и Папи из Рима! Клерикалци ће, на жалост, највише користити ову несрећу сељачку. Франковци ће поново захватити градове и добар део села. Ма колико се напињао, Прибићевић неће моћи имати поверење хрватских маса, нарочито сељачких. Оне њега инстинктивно одбијају. Комунисти могу привући градске пролетере и сасвим мали број сељака. А хрватски шовинисти ће тријумфовати...

Све то иде на супрот државном јединству, и удаљује нас од оне јужнословенске, балканске и подунавске заједнице о којој је увек мислио Радић. Разбија се један велики, леп покрет, највећи у нашој земљи. После Стамболискове катастрофе, нас је подржавала снага Хрватске сељачке странке. Чекали смо тренутак уједињења и стапања. И док су кратковиди политичари мислили да је томе једина сметња Радић, ми смо тврдили да је он баш највећа гарантија за то. Без Радића, то је немогућно извести за дуги низ година. Догађаји ће показати ко је имао право.

Откуда такве разлике у схватању? Зашто да се 1923 године наши људи преваре у значају Стамболискоге пропasti? Зашто да на челу наших странака седе људи који тада нису смели да виде Стамболиског у Београду? Зашто су ти исти људи зебли од Радића? Зашто, најзад, да се преваре у толикој мери и у Стамболиском и у Радићу, да су за њима мртвима лили крокодилске сузе, док су их живе апсолутно одбацивали?

Зашто? — Зато што њихово мерило није било социјално, сељачко, земљорадничко, него национално, шовинистичко и великосрпско. Нису веровали Стамболиском, јер је Бугарин. Нису веровали Радићу, јер је Хрват. Ми смо веровали и једном и другом, јер смо у њима гледали

само вође сељачког народа. Пронашли су после суперпатриоти да је Стамболиски био Југословен, чак више Југословен него Земљоделац. Пронаћи ће сутра да је Радић Југословен, и можда само то. Ми у обадвојици гледамо сељачке вође, и као таквима им верујемо. Све друго нам је споредно. Њихово југословенство излази из њихова земљорадништва, и зато је здраво.

Сељачки покрет је првенствено социјалан и економски. У другом реду тек он је политички и националан. Такав је он и у Бугарској и у Хрватској. И то је залога за могућност заједничког рада. Само на тој основи ми можемо придобити сељачке масе на овом крвавом Балкану, где нас све дели, а само сељаштво спаја. Истакнимо, дакле, сељаштво изнад свега, нарочито изнад национализма и шовинизма. Иначе ћемо сваке десете године скакати за по десет година уназад!...

II.

У немирном, богатом и плодном животу Стјепана Радића сељаштво је заузимало средишно место. Не само по томе што је сељачко ослобођење и преобрађај друштва на темељу сељаштва било њему главно, већ и по томе што се од прве младости сав налазио у сељаштву, у једном делу свога живота био сасвим огрезао у њему, да би се после, при kraју живота, почeo одвајати од њега и враћати се на своје првобитне идеје хрватства, југословенства и свесловенства. Због тих промена у његовим назорима и његову делању, Стјепан Радић се не појављује пред нама као изразито сељачки идеолог, ни као искључиво сељачки вођа. Он није ни чисто хрватски, ни чисто југословенски, ни чисто словенски идеолог. Он је скупни израз хрватске народне душе, која је у исто време хрватска, сељачка, јужнословенска и опште-словенска. Због тога је ваљда Стјепан Радић — одличан апарат за изражавање што је у ваздуху и тумач онога што је у души маса — толико полагао на реч народни: „народ“, „народна мисао“, „народна странка“, „народни вал“. Он је и био битно народни вођа, вођа оне неподвојене, смешане, потиштене народне Хрватске, која се разликује од Хрватске банова,

бори се он против капитализма, како кажемо ми, него против господе, како су код нас раније говорили радикали.

Највећа заслуга Радићева јесте што је бацио свој поглед на село онда кад на то у Хрватској нико није помишљао. Он није мислио, — као Анте Старчевић, Иван Лорковић, Франо Супило и остали напредни интелектуалци, — да напредак иде као вода, одоздо на низе, прожимајући један по један друштвени слој. Он је знао да велики таласи ничу у дубинама. Осетио је да нема напретка док се не покрену најнижи слојеви, док се не уздигну сељаци. Та мисао дошла је најпре брату његовом Анти Радићу, кога је код народа занимала језик, уметност, песме, игре, шаре, пословице, оно благо које је могао нетакнuto сачувати само умирени и устаљени хрватски сељак. Стјепан Радић, и сам књижевно и уметнички настројен, ипак је био више политичка природа. Код њега се врло рано јавља помисао на једну велику странку: већ у младости он пише књижицу **Наша највећа странка**. Та странка је морала бити сељачка.

Како је Радић пришао сељаштву? Дали само путем разума, из разлога његовог значаја и броја? Не би се тако могло рећи. Он је од оних сељачких и сиротињских синова који сачувају у души сву мржњу на господство, на власт, на притисак државе, на исисавање од стране силних. Док многи сељачки синови — већина су такви — једва дочекају да се избаве села, блата, чакшира и црнога хлеба, па онда мрзе сељаке, стиде се себе као сељака, и беже главом без обзира од свега што подсећа на сељаштво, дотле један мали, необично мали број сељачке деце остаје у души оно што је био, и што су још увек његови родитељи и његова браћа. Први постају господа, државотворни, ствараоци и браниоци постојећег поретка; други су побуњеници против стања, јер у њима још живи сељак и сиромах, његова нездадовољна и анархистичка душа, која мрзи насиље и носиоце насиља. Радић је био од тих људи. Он је свом душом мрзео великаше, све силниче овога света, мрзео их је како само сељак може да мрзи. Тиме је он можда био најближи сељацима: заједничком мржњом на господу, на све оне који не воле рад, који газе слабе и исисавају сиромашне. То је чинило да је он био

у непрекидном споју са њима, увек их чуо, и од њих увек био слушан и схваћен.

Поред разумног повода, за Радића је био, дакле, и један повод срца и душе, да приђе сељацима, да се изједначи са њима, да своју судбину веже за њих. Уз свест да се без сељака не може створити ништа велико, дошла је заједничка љубав и заједничка мржња: љубав за село и све што је сељачко, мржња за град и за господу и сильнике у њему. Та мржња и та љубав су код Хрвата били у толико силнији што је тамо село чисто, национално, хрватско, а град био легло странаца, Јевреја, пљачкаша и мундираша.

Рад на селу није био лак. Тих „сејача мисли“, какви су се јављали у Русији, и у Србији за време Светозара Марковића, било је мало. Мађарска власт, одлично организована, пратила је сваки корак по селима. Зато је Радић морао почети врло скромно. Не зборовима и штампом, већ обилажењем сеоских домова, живом речју и једним малим полумесечним листом: **Дом**, који је брат Антун покренуо 1899. Никакву дубљу критику режима Радић није онда предузимао. Највише што би се завадио са кондуктером Мађаром у возу, правећи се да не рузуме мађарски, ради чега би га избацили из воза; или би попа извргну подсмеђу сељака; или би направио скандал у приству каквог пештанској високог чиновника. Тако је Радић чинио оно што би сви сељаци радили кад би само имали храбрости: Он је смео оно што су они хтели. Зато је био гоњен од власти, истериван из школе, пртериван, хапшен. Добар део свога живота — читавих десет година — провео је он у затвору. (Али најдуже ипак није лежао под Мађарима, већ у слободној југословенској држави, под Светозаром Прибићевићем као министром Унутрашњих дела). Да би себи омогућио слободан и несметан рад међу сељацима, Радић је употребљавао сва средства. Послужио се чак и додворавањем царском престолу Хабзбурга. Од мађарског насиља тражио је заштите код аустријског цара. То је у осталом вечита пракса тлачених: од јаког се заклонити јачим. Он ће то радити до kraja свога живота: од Пашића ће се бранити краљем, од до-

маће господе страним силама. Тако раде сељаци у обичном животу; тако је радио он, њихов вођ, у јавном.

И по своме програму он је био изразит сељак, и то онај хрватски, песнички расположен, добродушан, благ и суров у исто време, нејасних тежња и радо повучен у школјку својег породичног, домаћег живота. Дом, мир, правица, човечност, — то су његове тежње, па то су и Радићеве лозинке. Не каже он борба, а још мање љута борба, класна борба, борба до истраге. Он је увек оптимист: „то бумо лако направили; то већ бумо уредили; ако нам то не даду, ми бумо отишли”. Не напад, не офанзива, него штрајк (обустава рада) и бојкот (избегавање додира) и повлачење у своју школјку (у село и у дом), — то су средства борбе која највише одговарају хрватском загорском сељаку и Стјепану Радићу. Он је рушио ауторитете, признate величине, али више грдњом него критиком, више исмевањем него анализом дела. Зато му је требала увек одступница: „претерао сам, шалио сам се”. Као и сељаци, Радић је водио одвећ тешку борбу да би увек смео изићи на среду и са голим оружјем.

III.

Доцније, када су догађаји почели да раде у прилог сељаштва, после рата, који је за многе Хрвате значио пораз, и после угашења њихове социјалне револуције од стране људи у шајкачама, Стјепан Радић је почeo да жање са њиве коју је са напором и врло дugo орао, дрљао, влачио, сејао и плевио пре тога. Сељаци су се сетили њега, и пришли су му. Он је заборавио свој југословенски идеал, управо га ућуткао привремено, да би био у складу са расположењем својих маса. Од децембра 1918, бити Југословен значило је исто што и бити Велико-Србин, централист, хегемонист, или Радићевим језиком: корупционаш и батинаш. Зато је он напустио све младићске идеале, и прихватио одбранбено и нападно хрватство.

Самим тим, он је мало по мало потискивао у позадину и сељаштво. Њему су почели придолазити Хрвати сваке врсте, од задртих „франковаца” и „поповаца” до разочараних Југословена и државотворца. Његова војска

је све више расла, и толико је нарасла да он више није био њен господар, већ њен заробљеник. Буржоазија се увукла у његове редове, обратила сељаке, својатала се с њима, и учила их да нападају заједничког непријатеља: онога у центру, горе, на влади, с оне стране Саве. Кад имају заједничког непријатеља, значи да више међу собом нису непријатељи. И Радић је почeo нападати не више сву господу, него само „покварену господу”, т. ј. ону која није с њим. Допустио је да му се приближе банкари. Велики листови, који су га двадесет година бојкотовали, ставили су му се у службу, и то не само као београдски — да хватају његове „испаде” и бележе сваку његову грђу — већ да навијају на његову страну, у борби против Београда. Покрет је растао. Радић је постао стварни господар Хрватске, не само села, него и градова, оних градова, који су га целог века mrзeli, исмевали и гонили. Радић више није био слободан у својој борби. Његови министри нису могли да спроводе ништа у корист сељака, јер су били под утицајем капиталиста. У борби за хрватство, Радић је занемарио сељаштво.

У историском профилу, Стјепан Радић се појављује као борац за народна права, као нека врста револуционара, пророка и мистика. Сељаштво је за њега више средство него циљ. Циљ му је побуна и ослобођење потлаченih, као Достојевском или другом каквом пред-револуционарном руском писцу. Хрватски народ је главни оквир његова делања, зато што је сељачки и зато што се сматра погаженим. Он симпатише свима малима и слабима, као што mrзи све силнике, па били они и добронамерни, као Лењин и Стамболиски. Радић се гнуша тираније, диктатуре, сваке тираније и сваке диктатуре. Он је револуционар, али анархијистички, миротворан, човечански. Он је лирски песник ослобођења лаганог, хуманог, лепог и веселог. Он је једна насмејана, ведра природа, која све види ружично. Кад није насмејан, он је тужан до суза; али никад није намрштен и трагичан.

Таквог какав је био, масе су га волеле. Осећале су да их воли, да им је пријатељ, да је готов све дати за њих. Хрватски сељаци су му и веровали. Остали нису у

истој мери, јер су прешли фазу меке лирике и врућих суза уз гусле или уз тамбуру. Сви сељаци који су били дорасли за борбу симпатисали су му, али га нису сматрали својим шефом. Радници су волели његову критику, али нису одобравали методе његове борбе. Остали друштвени редови — и они горе и они доле — са интересовањем су пратили његове пожртвовне напоре, али су слабо веровали у крајњи успех.

Радић је још за живота изгледао као каква фигура из приче или из песме. Његова трагична и лепа смрт, на врхунцу успеха и у јеку борбе, добија изглед једне величанствене драме, правог уметничког дела. Стјепан Радић је тако најлепше умро: у пуном замаху, у сукобу са насиљницима, злочинцима и покварењацима, као што је и живео...

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Рођен у Требарјеву Десном, крај Сиска, 11. јула 1871, учио је гимназију у Загребу и Карловцу. Истерајан из шестог разреда због демонстрација против бана Куена, отпутовао је у Русију. Вратио се у Загреб, наставио гимназију, али из седмог разреда опет истерајан и прогонијан у родно место. Приватно се спремао за матуру. 1891 уписао се на загребачки правни факултет. 1893, због напада на Куена, осуђен на четири месеца строгог затвора и релегован са Универзитета. Отишао у Праг на студије. 1895 у Загребу био на челу омладине која је спалила мађарску заставу за време боравка Фрање Јосифа; зато осуђен на шест месеца затвора. 1896 путовао опет у Русију. У Москви био пет месеца, уписао се на тамошњи Универзитет, пошто му је било забрањено да учи у Аустро-Угарској. Ипак се потајно вратио у Праг и издавао **Хрватску мисао**. Јануара 1897 дошао у Париз, дипломирао 1899 у Школи политичких наука. Боравио опет у Прагу и у Земуну, сарађујући на **Срп. књиж. гласнику**. 1902 био секретар хрватске Уједињене опозиције у Загребу, написао брошуру **Најјача странка** (сељачка) у Хрватској и почeo издавати месечник **Хрв. мисао**. 1904 штампао најпрограма Хрватске пучке сељачке странке, коју ће са братом Антујном основати 1905.

На изборима за Хрв. сабор, 1910, ХПСС добија девет мандата. 1911, под Цувајевим комесаријатом, Радић је затворен и

остао у затвору у Осјеку све до августа 1912. После слома А.-Угарске, странка је проглашена републиканском, а 3. фебруар 1919 одлучено да се Хрвати са много потписа и са меморандумом обрате Конференцији мира и Вилсону, захтевајући право самодређења и изражавајући жељу да се својом слободном вољом придрже у равноправну заједницу са Србијом и Црном Гором. Ухапшен 25 марта 1919 провео је у затвору до 17. фебруара 1920. Поново ухапшен 22 марта исте године, остао делом у затвору, делом под истрагом све до избора за Уставотворну скупштину, 28. новембра. Са својим посланицима није ишао ни у Уставотворну, ни у Скупштину изабрану 18. марта 1923. После ових избора проширио је рад странке на крајеве ван банске Хрватске, а у јулу 1923 путовао у Беч, Лондон и Москву. Пре повратка, дао је најлог својим посланицима да иду у Београд, оборе Пашићеву хомогену радикалну владу и помогну Давидовићеву. 12. августа 1924, вратио се у Загреб, спреман да сарађује са монархијом. У јануару 1925, он је ухапшен са целим вођством странке која је растурена и стављена под другу Обзнату и под удар закона о Заштити државе. 25. марта 1925, по његовој наредби, пред Скупштином његови посланици признали Видовдански устав и монархију. У новембру 1925 постао је министар Просвете, и то остао до 15. априла 1926.

У опозицији, водио је велику акцију против Узуновићевих влада и против Вукићевића, који је спровео изборе од 11. септембра 1927. После ових, помирио се са Светозаром Прибићевићем и образовали Сељачко-демократску коалицију, која је водила оштуре опструкције у Скупштини све до крвопролића од 20. јуна 1928, када је Радић смртно рањен. 1. августа упутио позив опозиционим странкама из других крајева да помогну хрватски народ у његовој борби за слободу. 8. августа умро, одредивши за свога политичког наследника дра Мачека.

Уређивао је **Дом**, недељни лист; од 1927, **Народни вал**, дневни лист. Сем мноштва чланака, написао: **Савремена Хрватска и Јужни Словени** (1899, на француском), **Модерна колонизација и Словени**, (1904), **Данањња финансијална знаност** (1905), **Савремена Европа** (1905), **Чешки народ на почетку 20. столећа** (1910), **Узничке успомене**, 2 књ. Граматику чешког језика, и др. Превео је књигу Ромена Ролана о Гандију, под насловом **Наш Ганди**.

АЛЕКСАНДАР СТАМБОЛИСКИ

време и простор својим присуством, натапа духове, на меће се пажњи политичара, уметника, књижевници.

Душа земљорадникова овлађује човечанством, јер је дошло његово време. Сељачке организације, сељачке странке, сељачки романси, сељачка уметност, сељачка држава, — то се свуда види и чује све више. Не као корак у назад, не као враћање „народној ношњи“ и „на-

родној песми“, већ као знамење сељаковог ослобођења, као трубни знак његовог наступања. Не да се варошани посељаче, не да опанак победи ципелу, гуњ капут, шубара шешир, — већ да и сељак буде човек, равноправан, поштован као произвођач, цењен као потрошач, слављен као творац хлеба и усхлебља. Ослушните пажљиво дисање човечанства данас, и чујете како се буди једна нова маса, како долази свежа и млада смена, наступају нове војске потрошача и произвођача, читалачке публике и културних радника. То се сељаци спремају да уђу у коло стварања и уживања. И политичари, и трговци, и агенти, и новинари и апотекари, све је окренуло своје очи и своју руку пут села. Одавде треба да дође снага, богатство, број, лепота.

I.

У шеснаестом веку, после открића Америке, цео Стари Свет упро је био поглед у Нови Континент: одатле је имало да дође злато, одатле сребро, бакар, памук, шећер, кромпир, кукуруз, жито, месо; тамо да иде роба европска, сувишак људства, и они бунтовници који нису поштовали папу и цареве, незадовољни постојећим по-ретком, они, најзад, којима је било тесно у Европи, које распињаше енергије, у којима урлаше нека разуздана снага, и нека луда жеља за стварањем. Сви они одоште у Америку, и створише чудо. За нешто мање од 450 година, од пустог континента постаде насеље од 200 милиона најбогатијег и највреднијег света. Европа данас зависи од Америке, угледа се на њу, учи од ње, и ипак не престаје да буде њена старија учитељица.

Село је нова Америка, нов континент, нов свет. Све се наде у њу полажу. Све се од њега очекује. Нема политичке странке која данас сме да пропусти — бар у речима — земљораднички сталеж. Нема државног програма у коме се не помиње село. Ко каже човечанство, у ширину, мора да мисли на обадва света, на стари и нови. Ко каже човечанство, у дубину, мора да мисли, сем града, на село, сељаке, на земљораднике. — А зар тако не бива већ од много стотина година? питају они који су глупи за

музику новога доба. — Не. Не бива тако одавно. О Америци се мисли и говори само четири стотине година. О селу се мисли и говори још мање, и ако оно постоји од вајкада. Зар и Америка није од вајкада постојала? Али људи нису знали за њу, није била откривена. Тако и земљорадници. За свест модерног човечанства они постоје само од седамнаестог века, кад је у Енглеској извршена нека врста аграрне реформе; у ствари, они су се родили тек на крају 18. века, у Француској Револуцији. У току 19. века сазнавало се за њих све више и више, али тако да њихово робовање буде утеша за слободне, њихово гладовање услов за бес других, њихова униформа примитивности пример за потсмех невештима у граду. Сељак, тежак, паор, каљавац, геак, геџа — то су погрдна имена и ружна поређења.

Први векови Америке, — то је време њеног робовања Европи. Колонија служи метрополи, храни је, богати, оружја. Први векови Села, — то је његово робовање Граду и Капиталу. Али ево где се Америка ослободила, не само зависности, него и сваке службе Старом Свету. Данас она иде корак даље: носи нову формулу друштвеног живота; ко зна, можда један нови морал, али зацело једну нову технику и нову науку. Америка је један велики друштвени оглед, социолошки експеримент првога реда. То је једна остварена Утопија, са свима погрешкама, али са свима могућностима. Земљораднички народ, — ослобођен, снабдевен свима богатствима цивилизације, упућен у тајне технике, науке, уметности: — то је други велики друштвени оглед, то је друга остварена Утопија. То је ново светско чудо.

Земљораднички народ, то је оно што Европу једино може подмладити. То је Америка, нов свет, у утроби Европе и Азије. Само ако се освежи младим војскама свога земљорадничког народа, Европа може поћи у корак са Америком. Јер Европа има Село — тај страшно велики и дубоки резервсар снаге — кога Америка нема. Подунавски и балкански југо-исток, и руски европски и азиски исток, то су неисцрпна богатства, то је будућност. Само сељачка Русија довољна ће бити да се такмичи са Аме-

риком. А шта тек са свима нашим земљорадничким народима!

Осећају то, несвесно али снажно, радне масе Европе. Осећа то и цела уморна и исքрављена Европа, чак и она буржоаска. Зато тако ужагреним очима гледају у Русију, земљу словенску. Боје се ње, и желе је, као што се девојка боји момка и жели га. Боји се град села, али зна да га само сно може оплодити. Боји се буржоазија сељачког и радничког народа, трза се у сну од његове освете, али зна, у души зна, да нема живота и здравља без бујног и лудог притиска. А за бујан и луди притисак — оплођујући у пијанству крви и меса — слободни су само они млади, свежи, неистрошени људи, тврдих руку и закрвављених очију. Обнова може доћи, спас може доћи само одоздо, из дубина радног народа, земљорадничког и црнотрудног.

Душа земљорадниксва је млада, као и тело његово. — То је песма неиспевана. То је жеља неостварена. То је чаша љубави, гнева и мржње неискапљена. Зато што је јак и издржљив, сељачки народ је стрпљив. Зато што је достижан, он је спор. Зато што је вечит, он се не боји никакве патње. Само сељачки народ је могао издржати насиља и неправде турске владавине. Маћедонски сељаци, више него сви други на овом намученом Словенском Југу, могу претурутити преко главе чуда и покоре који долазе од Александра Великог до данас. Бугарски сељачки народ је имао покољ контрареволуције војничке, капиталистичке и камарилске, и изашао је победилац. Српски сељачки народ разапет је на Голготи лудог ратовања, Албаније и окупације, и сада се спрема да ваксрсне. Хрватски, босански, црногорски, словеначки, војвођански сељачки народ поднели су толике господаре, своје и туђе, варварске и лажно културне, па су остали челични и непобедни. Никад се нису подали непријатељу. Ако су се и покорили телом, никад му душу нису дали.

Доказ снаге сељачке душе, ево га: то је обожавање жртве. Такозвани цивилизовани народи се поносе својим победама. Словенски сељачки народи славе своје поразе, и величају своје побеђене. Чеси славе Белу Гору, Хрвати

Матију Губца, Срби Косово, а бугарски сељачки народ — Александра Стамболиског. — За модеран сељачки покрет, Бела Гора и Косово не значе пораз. Ми мало знамо шта је то у ствари било, и ко је крив. Сељачка слобода није била у питању, јер су чешки сељаци пре Беле Горе и српски пре Косова још више робовали него после. Али ми знамо шта значи погибија хрватског сељачког вође Матије Губца, а још боље знамо шта значи смрт Александра Стамболиског. Цео југословенски сељачки народ зна да је он пао зато што је хтео да оствари Земљорадничку Државу, што је желео да сељак буде човек, што је ударао темеље будућој Држави Рада.

Нема сељачке душе југословенске која не устрепти при помену имена Александра Стамболиског. То је Исус Христос земљорадничке вере: мученик и прворођени светац њен. Чудесни живот и мученичка смрт Александра Стамболиског још су одвише мало познати изван Бугарске. Али кад ми будемо пронали широм целог Балкана и Подунавља истинито еванђеље његовога страдања, кад постанемо апостолима његове вере, југословенске и сељачке, видеће се да је његов дух најбољи цемент за стварање велике, целе Југославије од Јадранског до Црног Мора, од Суботице до Солуна.

Југославија још нема једне душе, и то је врло опасно за њену будућност. Она нема једне душе, зато што дух Александра Стамболиског још није прешао границе своје Галилеје. На његовом имену ћемо се најбоље ујединити и сјединити, ми међу собом у садашњој Југославији, и са Бугарима у сутрашњој. Нека Бугари не завиде Србима на војничким победама. Они имају војводу већег од свих српских: војводу непрегледне сељачке армаде, јужнословенске, балканске и подунавске.

Душа нашег покрета, то је жртва Александра Стамболиског и искасанљеног земљорадничког народа бугарског. Њима је било суђено да издрже први крваво крштење у ослободилачкој борби земљорадника. Талас тај иде из Бугарске у остале балканске и европске земље. Он мора победити, јер је чист од сваког шовинизма, и јер је обухватио целу будућу Југославију. Он спаја у себи две

главне одлике нашег покрета — оне којима ће он бити обележен у историји друштвених борби: — земљорадништво и југословенство.

Земљорадништво и југословенство, то је тело и крв нашег покрета. „Узмите, једите: ово је тело моје. Пијте из ове чаше сви: јер ово је крв моја.“ — Тако говори нама Александар Стамболиски. **Земљорадништво** — или ослобођење црних робова земље и капитала. **Југословенство** — борбена авангарда сељачке и словенске Русије, део тела њеног у Европи, подмладак културнога и уморнога Запада.

Узалуд ће нам други отимати и подражавати програм и пароле, одело и перјаницу, узалуд ће се звати „сељачки“ и „југословенски“, „народни“ и „демократски“. Узалуд: тело наше и крв нашу не могу отети и подражавати. Земљорадништво и југословенство су њима споредно; нама је то главно. Њима је украс, варка, и лажипара; нама је суштина. Ми смо земљорадници и југословени пре свега и изнад свега. Ми земљорадника стављамо на прво место, испред свих и изнад свих. Ми целију Југославију хоћемо одмах. Ми Земљорадничку Државу хоћемо. И уједињење, сједињење, стапање са Бугарима хоћемо, не присаједињење, савез, споразум, или неку другу дипломатску и шовинистичку лаж.

Да би наше дело било обезбеђено, ми одмах утврђујемо: Земљорадничка Држава мора да буде задружна и синдикална, антикапиталистичка, радна. — Интегрална Југославија мора бити федеративна, са свима логичним последицама које захтева слобода, равноправност, достојанство разних јужно-словенских народа, који временом треба да постану један, југословенски народ.

II.

Г. Александар Радолов, народни посланик и министар правде у једном Стамболиском кабинету, доцније, — после слома земљорадничког режима, — председник парламентарног клуба, објавио је књигу са значајним насловом: **Девето-јунски преврат и злочиначка**

небрига.¹⁾ Она се појавила пре избора од 1931, који су дали огромну већину Народном Блоку, особито земљорадницима. Њен значај је у толико већи што са великом отвореношћу признаје све грешке које је Земљораднички Савез учинио за своје владе. Пре победносних избора, то је неупућеним могло изгледати као слабост. Дана је очигледно да признавање властитих грешака значи снагу и способност да се сада пође другим путем. Зацело, унутрашњи раздор у водећим круговима Савеза далеко је од тога да буде ликвидиран. Исто тако, још нису уклоњени сви разлози да се страхује за нове погрешке. Најзад, и поред овако чудесног и непојамно храброг иступа народних маса против Љапчева и Демократског Зговора, Земљораднички Савез је још увек неспособан да сам узме власт у руке, нарочито не целу власт.

Све ово је јасно кад се прочита књига Г. Радолова. Он, додуше, није сасвим непристрастан судија, пошто је и сам неко време учествовао у влади. Али му је ипак згодније него другима да критикује рад својих другова министара из последњег кабинета, пошто у њему није био. А по њему, главни виновници 9-јунског преврата нису ни генерал Влков, ни генерал Лазаров, ни професор Цанков, ни генерал Русев, ни финансијер Петар Кара-Тодоров, ни вођа Македонаца Тодор Александров, ни Лига резервних официра, нити активни официри, нити најзад краљ Борис. Сви су они учествовали у завери и радили на обарању земљорадничке владе. Али они, каже Г. Радолов, нису главни кривци. Одвише су били мали и слаби сви они да оборе земљораднички колос: да се је само он усправио у критичном часу, сви завереници би потонули у земљу. Али он се није усправио, јер министри који су имали да му даду знак за то нису вршили своју дужност. Оставили су сељачки народ без оружја. Уочи самог 9 јуна одузели су му и оно мало оружја што је било остало код њега од рата. Нису му допустили да сам спреми отпор, говорећи да је то њихова брига. На све уз-

¹⁾ Преврата на 9 јуни и престпното нехајство. Софија, Булев. Македонија, № 20, 1931; 180 стр., цена 30 лева.

будљиве вести о спремљеном нападу, тврдили су да је то неизбило, и да нема никакве опасности. На три часа пред заузимање полиције и централних места, два најглавнија министра — министар војни и министар унутрашњих послова — налазили су се у Позоришту и слушали оперу, у веселом друштву. Стамболиски се већ од 1 јуна налазио у свом селу, и израђивао пројекат будућег устава, план за уједињење са Југославијом и друге велике ствари. Све чиновнике и пријатеље који су долазили да му предоче атентат, о коме се шаптало и говорило у целој земљи, сдбијао је или је упућивао надлежним министрима.

Г. Радолов очигледно избегава да и једном једином речи ма за шта и ма у најмањој мери окриви самог Стамболиског. Он све сваљује на небригу његових младих министара, нарочито на министра војног К. Муравјева и на министра унутрашњих послова Хр. Стојанова. Пред њим налази милости, поред Стамболиског, једино А. Обов, министар пољопривреде, који је на неколико дана пред преврат упозоравао своје другове да ће сви бити „исклани као пилићи ухваћени на легалу“. И кад је видео да ови ствар не узимају озбиљно, он је 8 јуна отишао у своје родно место Плевен; писле преврата покушао је да организује неки отпор у борби са голоруким сељацима, па је најзад побегао преко Дунава.

То не значи да Г. Радолов не схвата колико су узроци преврата били дубљи. Напротив. Ова оптужба министара налази се тек на kraју његове књиге, док је цела књига посвећена томе да покаже како је цео рад Земљорадничког Савеза морао довести до тога резултата. Иначе не би био логичан, и његово писање би значило прст напад на неколико другова из владе. Јер, ако су били немоћни да изведу преврат сви они многобројни фактори, — који, чини нам се, имају много више снаге него што им писац признаје, — онда зацело не могу бити једини кривци ни два млада министра. Осим ако је Г. Радолову то био начин да избегне критику самог Стамболиског, који, после своје мученичке смрти, има карактер свештја у кога нико у Бугарској не сме да дирне. Г. Радолов је

поштовао ту забрану, јер је све свалио на двојицу небрижљивих министара, и тиме се сачувао од анатеме. Али у три четвртине своје књиге он је у појединостима изнео целокупан рад земљорадничке владе, од почетка до краја, и увек свако поглавље завршавао речима: ето, и то је припомогло да дође 9. јуни. Критика је увијена, али није мање стварна.

Шта је све радио земљораднички режим?

Кад је дошао пораз бугарских трупа на солунском фронту, Земљораднички Савез је ушао у Малиновљеву владу са два министра. Драгијев и Цанко Бакалов, оснивачи Савеза, упрегли су се да спасавају Бугарску од окупације и од большевизма. Кад су они били недовољни, дошао је Стамболиски. Овај је знао сву тежину положаја, и хтео је по сваку цену да увуче у владу још коју странку: осећао је да сам Савез не може да влада. То се није остварило. Социјалисти су тражили сувише, комунисти нису уопште хтели, а са старим партијама опет Савез није хтео. Морао се помирити с тим да сам влада. Али, за то није имао довољну већину. Морао је да распусти Собрање и да спроведе изборе. Одатле, каже Г. Радолов, почињу грешке. Ко спроводи изборе добија већину, — и земљорадници су ту само продужили традицију старих партија. Радославов је некада поништавао њихове мандате. Они су сада поништили неколико комунистичких.

Савез је сада имао своју већину. Требало је владати. Али није било људи за највише положаје. Стамболиски је звао многе познате научнике и дипломате: нико није хтео да се прими. Остављен сам себи, Земљораднички Савез је почeo велики законодавни рад, највећи у историји Бугарске. Закони су излазили брзо, без довољно припреме. Стваране су нове установе, без потребног апарати и без способног персонала.

Створен је тако Државни консорцијум за продају земљорадничких производа и фонд за елеваторе. Донесени су многи далекосежни закони: о прогресивном порезу на доходак, о радној својини земљишта (са максимумом од 30 ха), о незаконитом богаћењу, о обавезном

раду свих Бугара и Бугарки, о покретним мировним судијама који су ишли од села до села и судили на лицу места, о водним синдикатима (задругама) за искоришћавање водене снаге. Сваки од ових закона несумњиво је користио сељацима, нарочито сиромашним и средњим, али је ојадио многе јаче људе, не само у градовима већ и на селу, нарочито ратне богаташе, трговце, сензале, адвокате, па и све оне који нису волели кулук, прогресивни порез, итд. Влада је такође радила на развијању и стварању задруга (кооператива): и то је страшно погодило трговце, препродавце, банкаре, зеленаше и све оне који су као посредници дизали велике зараде. Један Американац, новинар, који је живео у Бугарској за све то време, овако нам је објаснио нездовољство које је Савез изазвао: „многима се завукао одвише дубоко у цепове“. Не, дакле, идеолошки, већ материјални разлоги, определили су сеоску и још више градску буржоазију против земљорадника.

Народ, сељачки у већини, био је задовољан. Али тај народ није имао начина да то изрази: ни штампе, ни интелигенције, ни науке, ни уметности. — Све старе партије су биле против Савеза, а ни комунисти га нису штедели. Напротив, они су се радовали сваком његовом неуспеху, и једва су чекали да се сами испну на његове рушевине. — Официри, побеђени у рату, сведени на мали број, са смањеним платама, такође су били против Савеза. — Адвокати — главни фактори у свима партијама — осећали су да је сваки корак Савеза уперен против њих, а пре свега установа покретних судова, што је увек учинило излишним њихово посредовање. Отишло се још даље: онемогућено је адвокатима да интервенишу у експропријацијама за општу корист; забрањено је посланицима који су адвокати да се баве адвокатским пословима. И друге мере су предузете, све на штету адвоката: то је значило ставити против себе многе врло моћне људе. — Свештенство је скоро у целини било против земљорадника и њихових реформи: против обавезног рада, против претварања Богословије у Польопривредни факултет, против одузимања рилских шума ко-

је су експлоатисали неки Италијани уз припомоћ заинтересованих попова, итд. Саму цркву влада ништа није дирала; Богословију је преместила у тишину рилског манастира. Није помогло: са свих амвона су одјекивали напади на „злочине“ земљорадничке владе. — **Професори и студенти** су такође били оштећени: једнима су повећане школске таксе, другима смањене плате и забрањено да се баве политиком. — **Учитељи**, нарочито сеоски, такође су били у отвореном сукобу са владом. Сељаци су могли да гласају о судбини једног учитеља, и да га преместе из свог села. Гоњени су учитељи комунисти, а њих је било врло много. Скоро у целини, учитељство је било против Савеза.

Остала **интелигенција** такође није била задовољна класном земљорадничком политиком. Нешто с разлогом, нешто без разлога, осећало се да овај режим не трпи господу и не воли школоване људе. И цела интелигенција, са необично мало изузетака, направила је фронт против њега. — **Штампа**, која у Бугарској игра већу улогу него код нас, сва се окренула против земљорадника, изузимајући „Земледелско Знаме“ и још неколико ма-лих Савезових листова из унутрашњости. Буржоаска и радничка штампа без предаха је критиковала и грдила земљораднике. Није никад ништа њима признавала, чак ни онда кад су имали стварних успеха, као у питању репарација, у задружној продаји, у изградњи путева... Увек нападајући владу, штампа је духове савршено премила за 9. јун. — Промена правописа, — мера паметна, иако недовољно припремљена, — такође је створила многе противнике. Сви листови су се узјогунили и одбили да употребљавају нови правопис, који се јако приближавао Вуковој ћирилици и большевичком начину писања. Влада је хтела да свакако проведе реформу, и зато је дошло до хапшења и интернирања новинара. Успех није постигнут, а духови су огорчени: још један фактор који је водио ка 9. јуну.

Сви руски емигранти, сви до једнога, били су против земљорадничке владе, и једва су чекали прилику да је руше. После 9. јуна, они су врло много помагали

Цанкова, војну лигу и Македонце. Са овима последњи и, нарочито са тзв. **аутономистима**, тј. са оном фракцијом која стварно жели уједињење са Бугарском, земљораднички режим никад није био добро. Савез је хтео да буде далеко од њих. Али они су убили земљорадничког министра војног, Александра Димитрова, једнога од најјачих Савезових људи. С друге стране, они су Стамболиском замерили Нишки Споразум, где се је обавезао да омета и гони њихову организацију. Међу њима мира није могло бити. — Најзад су дошли **атентати** и политичка убиства. За њих Савез као такав и земљорадничка влада нису били директно одговорни, али њима су стављени на рачун. Њих је у великој мери организовао неки авантуриста и садиста Прудкин, кога је Стамболиски упознао у затвору и доцније поставио за градоначелника Софије: несумњива грешка, која осветила — Још ово: земљорадници су били одвише уверени у своју снагу, и више су говорили о тој снази него што су је обезбеђивали. Јавно су ружили војску и официре, претили да Софију претворе у прах и пепео, „у гробље“. Тако се, мало, по мало, створило опште нездадовољство, највише у градовима, а и по селима код интелигенције и међу братијим сељацима.

Као круна свега дошли су директни и крвави сукоби са **опозицијом** у Трнову и Ћустендилском крају. А сигнал за почетак преврата као да је било затварање и стављање под суд бивших министара. Сукоб у Трнову са опозиционим партијама; сукоб у Ћустендилу са Македонцима, то су биле предигре 9. јуна. Али непријатељи земљорадника су се нарочито уплашили кад су затворени и стављени под суд бивши министри. Ту је стварно учињено неколико грешака: 1) хапшење је дошло одвећ доцкан, кад се народна мржња већ била стишала; 2) за њихово суђење створен је нарочит закон; 3) импровизован је на брзу руку некакав народни референдум. Све то у тренутку када је опозиција у положење међу партијама било на врхунцу. Шумен, где су били затворени министри, претворио се у прави хаџилук за опозиционаре, у неку врсту Меке и Медине.

Г. Радолов нема смелости да отворено критикује све ове мере. Он их само излаже, и показује како су оне допринеле да се припреми 9. јуни. Како је он још увек виђен члан Савеза, а овај се налазио у опозицији у време кад је књига објављена, разумљиво је што није увек јасно изразио своје мишљење о тим мерама. Он је много одређенији кад је реч о мерама које је Савез предузeo за своју заштиту. Њему је ту лакше да критикује, јер нема потребе да окрзе самог Стамболиског. По њему, сва одговорност за ову „злочиначку небригу“ пада на она два министра, који су, на крају крајева, мислион, криви за све. „Оранжова гарда“ није била озбиљна ствар; Ћустендилски и петрички сукоби са Македонцима, као и трновска борба са партијама пре тога, показали су да се на сељачку масу не може рачунати. У осталом, сељаци су били разоружани, па чак и саме среске власти у многим местима и по софиским квартовима. У самом Савезу, провобитна дисциплина је одавно ишчезла и јавили се први знаци корупције и злоупотребе власти. Све су то чињенице које показују слабост режима. Али ни Стамболиски ни његови сарадници нису били свесни те слабости: зар у мају 1923. нису добили на изборима страховиту већину, — 212 посланика, према 23 за опозицију!...»

Уочи самог 9. јуна, нарочито после победничких избора, као да је било настало неко затишје. Земљораднички режим је изгледао утврђен. Адвокати су почели да се сналaze, а остала интелигенција је чак тражила начина да уђе у Савез. Али противници нису напуштали наду. Чак као да су се уплашили од тога стишавања, и убрзали су своју акцију. Г. Радолов противнике групише овако: 1) македонски револуционари, које режим није штедео; 2) резервни официри, оштећени уговорима о миру, увек кивни на владу, и добро организовани у завереничке тројке; 3) војска и активни официри, нарочито виши, које влада никако није успела да добије за себе, мада се у то уздао млади министар војни. Те три силе су имале договорно да отму власт земљорадницима.

а старе партије су имале дати водеће политичаре, који би прихватили власт.

Шта је за то време радио Савез, а шта влада? „И они су радили, одговара Г. Радолов. И код њих је врило. Али ту је активност била више папирната и формална... Ништа озбиљно ни здраво није рађено“. Ни коњичка гарда са 40 хиљада коњаника, са којом се толико парандирало, ни 300.000 заклетих бораца, који су на први знак имали да се крену, — све је то омануло. Била је жељта, сељаци су били у највећем послу. Г. Радолов то не истиче, већ за све окривљује, како рекосмо, два министра. У целој земљи се осећало приближавање буре, и опомене су долазиле са свих страна. Министри су, вели писац, потказиваче самоуверено одбијали, и све уверавали да „има ко о томе да се стара“. Ни сам Стамболиски није веровао у опасност. Зашто? Можда зато што се о преврату говорило од првога дана, што су претње стизале непрестано. После онакве победе на изборима, преврат му је изгледао мање могућан него икад. 7. јуна — два дана пред преврат — њега је посетио краљ Борис у селу Славовици, и донео му поклоне. Је ли краљ нешто знао о завери? Је ли он у њу био умешан? Г. Радолов не поставља ово питања, као што самог Стамболиског не окривљује ни једном речи: све сваљује на министре Стојанова и Муравјева.

III.

Колико нас задовољава анализа расположења које су створиле разне владе мере, толико нам изгледа недовољно ово објашњење самог догађаја. Оно чак није доста озбиљно. Пад земљорадничке владе је велики историски догађај, и он је био условљен читавим низом чинилаца. Сам Стамболиски је то најбоље осетио: „Против нас су сви“, говорио је он: „од разбојника у шуми до самог Св. Синода“. Али је са нама, додавао је он, сељачки радни народ. Сва грешка је у томе што је он преценио борбену снагу тога света, што је потценио моћ својих противника, и што није створио своју милицију, или своју војску. На Балкану, више још него у другом

свету, власт може да почива само на оружаној сили. Грешка је, затим, што је Савез своје противнике почeo да ликвидира тако касно, кад је већ била спласнула мржња против њих.

Што више човек размишља о тим догађајима, све је јасније ово. Прва земљорадничка влада није имала ни интелигенције, ни савезника у градовима, ни своје војске, ни пријатеља у свету. Она је добро дошла једној побеђеној војсци и једној уплашеној буржоазији, да им изради повољан мир и смањи репарације од 2 и по милијарде на пола милијарде. Док је то свршавала, капиталисти и војници трпели су њене реформе, па и то да им наноси извесне штете. Бојали су се увек оног горег: српске окупације и большевизма. Кад су све опасности прошле, и војска и буржоазија су дигле главу. А село? Село је било немоћно у јуну месецу, у доба жетве, — да брахи своју владу. Право је чудо да је оно и толико учнило у септембру: дало је у грађанском рату преко 20.000 жртава. Али тек у септембру, кад је жетва била свршена, и тек на потстрек варошких радника, који су касно увидели да су њихови интереси истоветни са интересима земљорадника. Комунисти су у јуну издали земљораднике: прогласили их за сеоску буржоазију, и оставили их да изгубе своју владу. Та себичност им се доцније осветила.

Све у свему, ништа чудновато. Радници су своју прву револуцију правили 1848, другу 1871, у Француској. Обадве су у крви угашене. Руска револуција од 1905 такође је пропала. 1917 је успела, захваљујући особитим приликама у свету. И још се не зна каква ће бити њена судбина. Толико је капитализам још снажан, чак и у једној Русији, где средњег сталежа и праве буржоазије није било ни издалека у оној размери у којој је било пролетаријата. У нашим балканским земљама, о таквој промени не може бити речи: за комунизам је сувише рано. За револуцију је сувише **касно**. После Србије, Бугарска и Румунија, и у новије време Грчка, добијају масовне сељачке странке. Земљораднички покret у Бугарској је нешто више него српски радикализам: више је економ-

ски, мање политички; више земљораднички него сељачки; више сталешки и класни, мање либералан и ситнобуржоаски. Али он ипак још није зрео за власт, за целу власт. Зато је његово прво искуство било невешто, и прва криза тако болна и крвава.

Ништа не може, међутим, да избрише ове чињенице: Била је једна земљорадничка влада; покушало се са једном земљорадничком државом; изшло се једном и на Балкану из голе политике, и учинило се нешто за земљорадничке масе. Оне, истина, нису умеле да одбране своју прву власт, али су јој остале верне; нису могле да се боре, али је нису ни заборавиле: трпеле су и чекале; нису биле енергичне, али су зато показале невероватну истрајност. То је њихова формула; тако оне праве историју.

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Рођен у Славовици близу Пловдива, 1 марта 1878, свршио је учитељску школу у Бугарској, затим учио пољопривредну школу у Чешкој, у Халеу и Минхену. Пре рата био је секретар БЗНС и уредник његовог органа *Земледелско знаме*. 1908 ушао први пут у Народно собрање. Сукобио се са краљем Фердинандом 9. јуна 1911, на дан отварања Уставотворне скупштине, а његову смрт тражио 16. јуна 1914 и претио му смрћу за време чувење аудијенције 4. септембра 1915. Упутио проглас на војску, позивајући је да се не бори против Срба. Бачен у тамницу и осуђен на смрт, остао је у затвору све до слома. Пуштен 25. септембра 1918, морао је да се крије после проглашења тзв. Радомирске републике. Поново амнистиран, посао је министар грађевина, затим претседник владе, у друштву народњака и прогресиста.

Учествовао као први делегат на Конференцији мира у Паризу. По повратку, спровео нове изборе, на којима Земљораднички савез добио 110 мандата. 20. маја 1920, саставио хомогену земљорадничку владу, која спровела врло важне реформе. Октобра 1921 потписао са Југославијом Нишки споразум уперен против „мађедонствујућих“. Ноћу између 9. и 10. јуна 1923 изведен преврат, а 14. јуна убијен сам он.

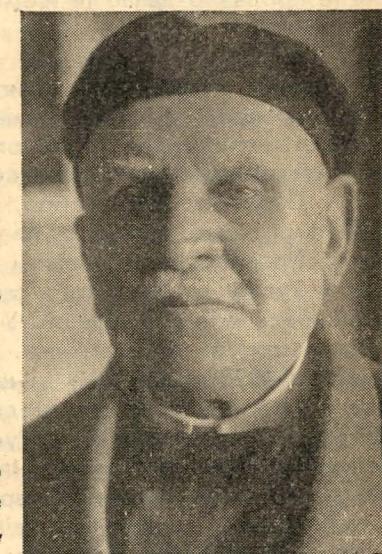
Сем чланака и мањих брошура, написао: *Начела БЗНС, Политичке партије или сталешке организације, Какав треба да буде*

земљораднички борац, Шта је постагао Земљораднички савез својим опозиционим радом, Интелигенција у Земљ. савезу и у партијама. — Најпотпуније дело о њему, са многим одломцима из његових говора и списка: Никола Д. Петков, Александар Стамболовски. Софија, 1930; Београд, 1933; 287 стр.

МИХАИЛО АВРАМОВИЋ

МИХАИЛО АВРАМОВИЋ

Видео сам га први пут у Великој Кикинди, 1924, на скупштини Главног савеза српских земљорадничких задруга. Срео сам га, годину и по дана после тога, на улици. Кретао се тешко, али је имао луцидан и одуховљен поглед. Знао сам све о његовом раду на задругарству, од 1894, и његове разговоре са задругарима после задружне скупштине у Нишу, 1912, о оснивању једне сељачке странке у Србији. Знао сам да да је за време окупације остао у земљи, као и Драгиша Лапчевић, да је много читao и још више размишљао, да је, —интензивније него ми који смо били тада на Западу, —преживео у мислима и осећањима Руску револуцију. Знао сам, најзад, да је већ у току рата израдио програм и статут једне земљорадничке странке, и да је приступио њеном организовању чим се држава смирила. Није хтео да буде претседник нове странке (већ је ту улогу наменио сељаку), па ни њен главни секретар. Примио се да буде народни посланик, али

да се бира у Босни, да не би противници рекли како је искористио свој углед у задругарству у Србији. Од свих првака Савеза земљорадника, Аврамовић је последњи ушао у политику; први је из ње изашао. Напустио је већ 1922 једно друштво које је, пре или после, морало искварити и довести у опасност странку коју је основао. 1925, у Вршцу, заметнула се кавга у самом задругарству. И она се по форми завршила неповољно за Аврамовића. У ствари, он је остао што је био: отац српског задругарства и оснивач српске земљорадничке странке. Сваки дан који је пролазио давао је њему за право. Жив је ушао у историју.

I.

У својој тврђави од књига, у Поенкареовој улици, Михаило Аврамовић, са далматинском црвеном капицом на белој глави, седео је једног априлског дана 1926 над Аристотеловим **Атинским уставом**.

— Сада сам врло добро, врло добро, каже он, али је било страшно. Скоро годину дана живео сам у полу-мраку. Прекинут у најдражем послу. Баш кад сам хтео поћи у Русију... Били смо све припремили, Лапчевић и ја. Јавио се био и Корошец. У Русији су нас чекали одлични задругари и пријатељи, славни руски економисти. 16 марта 1923 требало је да кренемо. Али је мене ударило 5 марта. Несрећа, господине, велика несрећа! У Русију нисам могао отићи. У Русију, где је данас највећа економска, нарочито аграрна лабораторија какву је икад видео. Тамо се пољопривреда преображава чудесно. Тамо су највећи научници, најбоље статистичке и анкете, о стварима које мене занимају. На аграрном питању ради се невероватно много. Жао ми је што су большевици толике глупости направили, али се све уређује, и ми ћемо имати да учимо сви од Русије. Ићи ћу ја тамо овако сакат, морам ићи...

Питам га да ли има несвршених својих радова.

— Како да немам! Све је управо несвршено! Започео сам толике послове. Скупљао сам толике књиге. И баш кад је требало да материјал и мисли средим, да израдим своју теорију, да закључно обележим своја схва-

тања, дошло је ово... Видите онај мој стајамо усред собе. Он је моја највећа радост, и моја несрећа. Одмах после канцеларије, на подне, у вече и празником, за њим сам проводио све своје слободно време. Живео сам последњих десет година увек за столом. И лекари моју болест тако тумаче: претеран умни рад и некретање...

Интересује ме судбина велике анкете коју је Главни савез српских земљорадничких задруга водио пре рата у тринаест округа Србије.

— За њу ми је највише жао. Окупацију сам искористио да материјал средим. Какав материјал, господине, какво благо за све, какво весеље за мене! Као мало дете радовао сам се подацима које нам је она донела. Права открића су то за социологију! Неслућени резултати. И сада је све то мртво. Ко зна хоће ли се наћи људи да то искористе.

— Урадићете ви сами, кажем ја. Ваше духовне способности су нетакнуте.

— Добро се осећам. Памтим апсолутно све. Читам врло много и мислим више но икад. Али сам без десне руке, и не могу лако да се крећем. То је несрећа. И немам сарадника који би наставио мој посао и моју мисао. Покушавао сам целога века са многим способним људима. Али су сви напустили Савез, јер су више добили у државној служби. Место у Савезу им није изгледало до више „угледно“. Школовани људи се нису загрејали за овај рад. А он је најважнији. Наш народ је мале културе и на ниском економском ступњу. Главно је културно га подићи. То су радиле наше задруге, и доста су успеле. Али за то треба много времена, и много труда. То иде споро. Један човечји век је мало.

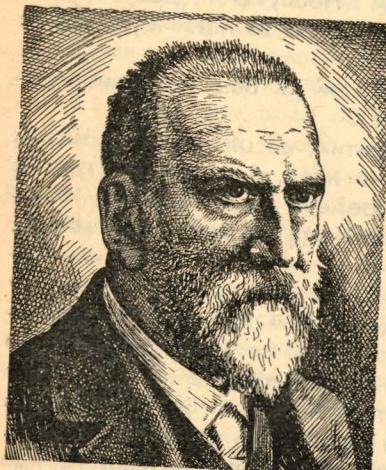
— Интелигенција се, Г. Аврамовићу, не одушевљава за тај ситан рад. Она хоће велике друштвене промене. Хоће политику. Хоће власт, па да спроводи одозго своје идеје. Можда још није дошло време за чисто економски и културни рад. Можда се ми још морамо борити политички и социјално, примећујем ја.

— Може бити. Лапчевић каже да сам ја претеча, да сам дошао пре времена. То је прилично истина. Тешко

јесте било, а тешко иде и данас. Али ја ћу на томе послу истрајати. Ви добро радите што сељаке не двојите од радника и школованих људи. Сељак сам не може да иде. Заједно треба да се држе сви који живе од свога рада и не искоришћују друге, па био њихов рад умни или телесни, живели они на селу или у вароши. На вама је да израдите једну идеологију у којој ће главно начело бити рад и цији ће носилац бити народ који ради, или како Руси лепо и снажно кажу „трудовој народ“.

Г. Аврамовић ме полако прати до врата своје про-
стране тврђаве од књига.

三

Михаел Вощњак

су Јоже и нарочито млађи брат Михаел Вошњак. Али они су били либералци оснивачи Словенског народа и Домовине, док је данас словеначко задругарство највише у рукама клерикалата давољан разлог да се више не говори о браћи Вошњак! — Колико људи зна, исто тако, да је још жив један од четворице оснивача и идеолог Бугарског земљоделског народног савеза, Димитр Драгијев? — Витомир Кораћ.

вођ радничког покрета у Хрватској, као и Драгиша Лапчевић, првак србијанског социјалистичког покрета, сачували су до краја извећне везе са радништвом. Али је Кораћ одавно изгубио своје материјалистичко и марксистичко уверење, а Лапчевић је после рата постао српски националист и противник општег права гласања. — Д-р Милош Поповић је без своје воље и без своје грешке постао „дисидент“ у трезвењачком и скаутском покрету. — Никола Пашић је умро на челу најмање фракције радикалне странке. Зна се да је још много жалосније завршио други оснивач радикалне странке, најбољи њен говорник, организатор и новинар, Пера Тодоровић: као плаћено перо у служби најгорег режима...

Какав је случај Михаила Аврамовића? Он је данас изван оба покрета за које је дао потицај. Од земљораддине пошто је у малом селу Вранову код Смедерева основао; са Главним савезом се растао 1927, тридесет три године пошто је малом селу Вранову код Смедерева основао прву земљорадничку задругу. Сада је он усамљен, иако опште уважен и признат од посвећених, док један и други покрет и даље постоје и развијају се сасвим дружиче од његове замисли тадашње и садашње.

Савез земљорадника још формално није одустао од програма и статута које је Аврамовић написао, али се не држи ни једног ни другог. За Аврамовића је Савез земљорадника имао бити више синдикат него политичка странка: требало је да одговара савезима телесних радника, трговаца, индустријалаца, који су већ постојали под разним називима, и савезима умних радника и занатлија које је ваљало створити. Слично је било схватање Стамболиског, али ипак много шире, већ по самом називу покрета, а нарочито по делатности самог Стамболиског: он се ставио у први ред борбе против Фердинандове апсолутистичке и ненародне политике и на томе је стекао главну снагу. Замишљен као сталешки, скоро као класни покрет, Бугарски земљоделски народни савез био је стварно права политичка странка. Српски Савез земљорадника је, у сличним приликама, морао бити то исто: и тамо и овде још није дошло време за чисто синдикалну

акцију земљорадника. С. З. је и био странка, како по људима који су му пришли горе и доле, тако по методама којима се служио, у народу и у Парламенту.

Увидео је брзо да то није што је желео. Више задругар него политичар, он се није умео снаћи у једном друштву где прву улогу нису играли задругари са којима је почeo, него сасвим други људи, живљи, динамичнији, некад и борбенији, али без оних обзира и скрупула који одликују праве задругаре. „Зграну сам се, причао је Аврамовић 1926, када сам видео око себе деловође, кафесије, сеоске трговце, зеленаше, интелектуалце без икакве везе са сељаштвом“. Он је сада спознао утврђену истину, да **задругарство и једна странка** могу имати исту идеологију и сличан крајњи циљ, али да су то ипак **две различите ствари**, као што су — у радничком покрету — две ствари синдикат и странка. Задругарство и странка могу имати исто чланство, али не исто вођство, јер су методи борбе сасвим различити. Битно задругар, Г. Аврамовић је — под условима мало повољним за њега, још мање ласкавим за оне који су му узели вођство странке — напустио Савез земљорадника и поново се сав посветио задругарству.

У још горим приликама растао се Аврамовић са Главним савезом српских земљорадничких задруга. Болест, која је имала бити дуготрајна, изненадила га је неспремна да остави Главни савез. Кадрог подмлатка није било, достојних заменика још мање, и расплет је морао бити трагичан. Љубоморан на своје дело, Аврамовић је веровао само сарадницима из првога часа. Ови, међутим, у сенци управника-основача, нису се развијали упоредо са временом. Реакција је брзо дошла. Два бурна конгреса, у Великој Кикинди и у Вршцу, — не случајно изван Србије, — па се понавља историја из 1922. Онда два истовремена конгреса странке, — у Великој Плани са Аврамовићем, у Бања Луци без њега; сада, 1927, два истовремена конгреса, — у Новом Саду са Аврамовићем, у Јагодини без њега. Онда основача странке туче Босна, која покрет схвата више као странку, а не спасава га Србија; сада га туче Србија, која је разочарана у странке и све

чека од задругарства, али од овога тражи да има више замаха, — а не спасава га Војводина. Велика унутрашња снага, коју је у то доба имало задругарство у Србији, напушта је одушке у „јагодинском покрету“.

Михаило Аврамовић је могао веровати да ће Главни савез страдати без њега, као што је странка пала после 1922, из многобројних узрока у осталом. Овога пута десило се исто, само је пад задругарства био више идеолошки и моралан него послован. Оно је кренуло напред, мање заслугом управе Главног савеза, више услед своје унутрашње динамике. Скоро без ичијег нарочитог напора, задруге су ницале на све стране. „Јагодински покрет“ деловао је као какав психолошки удар, као сигнал за буђење и мицање. Ново вођство је усвојило сасвим друге методе пословања: не више само надзор над задругама, већ директан рад, рад са државом, рад на трговачкој основи. Цифре промете су се нагло увећале; добио се утисак велике активности. Ови резултати плаћени су врло скупо: бирократија се намножила, задруге су стале пословати за рачун и за корист трговаца и незадругара. Судећи по промету, Главни савез се нешто поткожио, — по обављеним песловима и претуреном новцу више него по користи за задруге, — али му је душа осиромашила. За задругарство као покрет учињена је досад невиђена рекламија у штампи и кроз земљу. Пробуђене су врло велике наде, и улога управе Главног савеза постала је тежа него никад. Предузети су толики и такви послови, дигнута је толика прашина, да се из те захукталости — необичне за задругарске нарави и за време привредне кризе у коме се она појавила — може свашта да изроди, најгоре пре него најбоље.

У таквом тренутку, 1934, Главни савез славио је чetrдесето-годишњицу, а Михаило Аврамовић седамдесетогодишњицу живота. За први број **Рада**, који се појавио 1 маја 1926, водио сам са њим један разговор, који ми његови противници из задругарства и из странке нису никад оправстили. Помогао сам „јагодински покрет“, кад сам видео да је управник-основач телесно немоћан да води Савез, а да његови наследници нису дорасли новом

времену: то ми Аврамовић није заборавио. Ни једнога тренутка нисам престао да критикујем рад „јагодинске управе”, да јој указујем на опасности од вратоломија са житном и сточном трговином, са бирократијом и котеријаштвом: то ми је донело неправилно и самовољно искључење из почасног чланства Главног савеза. То ми даје право да створено погледам у очи и Михаилу Аврамовићу и осрамоћеној задружној централи.

Боље од других наших ветерана и оснивача, Аврамовић је схватио да се не сме одрећи свога детета. У толико му мора бити теже што се четрдесето-годишњица Савеза славила без њега. Име његово, познато и величано код нас и у иностранству, особито у Бугарској, по-менули су том приликом само страни гости: Бугарин и Румун. Ишло се на то да се његов рад омаловажи. Још више мора патити Аврамовић због метода који се практикују у Главном савезу. Скупштине су претворене у митинге, на којима до речи долазе само они који хвале управу; Главни Савез више није црква и школа, него душан и чиновничко царство; задружна демократија извргла се у сатрапију; сељаци са сваке скупштине одлазе разочарани и утучени, осећајући да су још једном изиграли; прослава је била туробна и без полета, а поворка више личила на спровод и повлачење разбијене војске него на поход организованог и борбеног сељаштва; задругарство је постало место са кога се ускаче у загрђај почести и власти; триковима и насиљем онемогућава се свака критика; задругари окупљени ради посла понижавају се и подводе, без нужде и без користи. Да је мали човек, Аврамовић би могао ликовати и мефистофелски се радовати свима овим појавама. Да је себичан и сујетан, он би могао бити задовољан, у уверењу да га установа коју је утемељио неће надживети. Срећом, задругарство је здраво у својим ћелијама, тврдо и жилаво. Није умрло кад га је морао напустити отац оснивач; неће се дати убити од недостојних узурпатора.

Михаило Аврамовић може бити потпуно миран. Несолидни и непоштени начини нису никад и никде — а најмање у задругарству — дали добрих и трајних резултата.

Али то не значи да се може остати на ономе што је он у своје време радио. Мора се поћи даље, и то у смислу веће социјалне борбености и економске динамике. Задругарство мора бити офанзивније, налетније. Идеолошки се мора проширити: почети са повољнијим набављањем и уновчавањем, али после тежких једном разумнијем уређењу целокупног друштвеног живота. Задругарство мора бити свесно да само собом није довољно да препороди свет: зато се има удруженити са другим облицима борбе, са осталим напорима за друштвени преобраџај.

По ономе што сада говори и пише, рекло би се да је Аврамовић свестан тога. Дугогодишњи мир је искористио да много чита и размишља. Стекао је извесну филозофију: као да код њега нема више оне огорчене мржње и презира за сељаке који су га тровали после 1922 и после 1927. Он, боље него ико, зна да сељаке не треба ни идеализовати ни ниподаштавати; да се међу њима налази експлоататор и гуликова, који су највећи непријатељи правих земљорадника; али да је, у целини узето, сељаштво пуно свих могућности, вољно и способно за прогрес, не само технички, већ и социјалан и политички. Кад се томе светују сав посветио у својим најбољим годинама, он је имао потпуно право.

III.

Прошло је још шест година. Данас Аврамовић има 76. Убрзо после олује у српском задужном покрету, настала је она у целом политичком животу, олуја која је однела Стјепана Радића а није донела смирење између Срба и Хрвата. Пошто је Пашићевом смрћу обезглављено српство, неки мудроје су мислили да је добро обезглавити и хрватство. Циљ је био да се разбију Хрвати, а да се сложе Срби. Постигнуто је управо обратно. Хрвати су сабили главу уз главу, као коњи пред навалом курјака. Задругарство је дошло у руке млађим и окретнијим, али не и поштенијим људима. Оно је почело да тоне морално, још пре него се политички земљораднички покрет стварајући се поштенијим хрватским питању. У мрак шесто-јануарски ушли смо двоструко разривени. 1934, кад се славила

четрдесето-годишњица земљорадничког задругарства и кад је објављена **Споменица за седамдесет година Михаила Аврамовића**, режим је био на врхунцу своје снаге, и поред саме Тарпејске стене. И ако изван политике, Аврамовић је пратио свачији рад, па и кретање оних људи који су мислили на њега кад су 1926 покретали **Рад**, лист оног имена које су ставили своме часопису Светозар Марковић и Пера Тодоровић.

Кад сам га поново видео, у марту 1940, сада у улици која носи његово име на Дедињу, изгледало је као да настављамо један започети разговор. Прочитao је све што сам од онда написао. Сада је требало да прими понуду да буде почасни претседник једне странке која има жељу да оствари његове замисли из 1919 и оне које су се из ових родиле за двадесет година. Пре него што је дао свој одговор, хтео је да се увери да ли смо раскинули са „оним рђавим људима”, са „мрачним типовима”. Кад сам потврдио, питао је: „Сасвим? За увек?” И то сам потврдио. Онда је пристао, ако то буде и народ на конгресу жеleo. Штета што велики старац није дошао лично на овај оснивачки конгрес, да види одговор народа на наш предлог. Штета што одјек говора и пљеска није могao да чује преко жице или без жице. Зато дајем, за њега и за оне који нису доживели те незаборавне тренутке, стенограм речи које сам изговорио као претседник конгреса у веза са Аврамовићем.

„Видели смо да се река земљорадничког покрета замутила, а знали смо да је пошла из чистих и бистрих извора. Пошли смо уз воду, да нађемо место одакле почиње да се мути, да откријемо порекло мутне воде. Дошли смо до Теразија, до гospодских кућа и палата, до богаташа и њихових адвоката, до оних који немају рачуна да се сељак освести и да његов покрет буде велики и моћан. Одлучили смо да рукав мутне и прљаве воде одвојимо (Бурно одобравање. Пљесак) То смо урадили 25 фебруара, кад је пала одлука да се одвојимо од Савеза земљорадника, да скинемо са себе одговорност за једну рђаву унутрашњу и спољну политику.

(Узвици: Тако је! Пљесак) Сада је требало поћи корак даље, још уз воду, и доћи до самих извора сељачке реке. Ми смо то учинили. Колико је велика наша срећа што смо у крилу велике сељачке пла-нине нашли један поред другога два извора, оба чи-ста и свежа: мисао и рад двојице људи чије племе-ните ликове имате сада пред собом у овој сали, ми-сао и рад Михаила Аврамовића (једногласно: Жи-вео!) и нашег неумрлог друга Милана Прибићевића (једногласно, конгресисти на ногама: Слава му!) Творца првих земљорадничких задруга у Србији, по-ред творца и организатора сељачких већа у пречан-ским крајевима.

„Милан Прибићевић је данас мртав. Он не може да се буни ако изврћемо његову науку. Али Михаило Аврамовић је жив, и ми смо хтели да нам он каже, да ли правилно тумачимо његову мисао. Оти-шли смо њему, рекли му шта радимо и шта ства-рамо. Саопштили му да оснивамо Народну сељачку странку. — Да ли добро радимо? питали смо. Да ли је то оно што сте Ви хтели када сте створили прву Земљорадничку странку? Је ли то оно што сте Ви хте-ли кад сте правили први програм и статут Земљо-радничке странке?

„Господин Аврамовић нам је одговорио: Ја сам проучио све ваше списе и пратио целу вашу акцију. Видео сам Основна начела, Програм и Статут нове странке. Сада вам могу рећи: То је оно што сам ја хтео. Могу вам само честитати што сте пошли на-пред, што сте порасли за двадесет година. Далеко сам од тога да вам замерам то корачање унапред. Напротив, сматрам да сте добро радили, јер треба ићи за прогресом. Примам вашу понуду да будем почасни претседник Народне сељачке странке, за-хваљујем вам на томе, али вас молим да другови-ма са мојим поздравима однесете три моје поруке, три моје жеље.

„Михаило Аврамовић је шлогиран већ скоро се-дамнаест година. Одузета му је десна страна, ње-

гов говор није сасвим лак. Али глава му је нетакнута, а мисао његова чиста је као кристал и бистра као онај извор који смо нашли на почетку српског сељачког покрета. Ево како гласе три поруке Михаила Аврамовића:

„Град је у току векова учинио селу велика зла и неправде. Али ви ипак немојте ударati на град као целину. Град је велика ствар. Он је одиграо крупну улогу у развићу чавечанства. Имао је велики задатак, и једним делом он га је испунио. Његов задатак је био да обасјава пут као кула светиља. Он се изопачио, његове установе су се извитопериле, он је своју мисију изневерио. Па ипак, не ударайте на град као на целину! Нису сви у граду непријатељи села. Сељаци имају у граду својих великих и верних савезника, без којих не би могли постићи своје ослобођење. (Бурно одобравање. Узвици: Тако је!) Ударайте на капитале, ударайте на велика богатства! (Бурно пљескање и узвици: Тако је! Живео!) Ударайте на експлоататоре, али немојте на браћу сељачку, на раднике, на занатлије, на ситне трговце, на поштене чиновнике, на све мале људе који од свога рада живе! (Урнебесно и дуготрајно одобравање)

Друга порука гласи:

„Село треба организовати. Треба створити модерну сељачку странку која ће водити рачуна о чињеници да село није рај, да није више идила, да село није песма, него да у селу влада мрак, незнაње, болест, гладовање, мучеништво. Али једна модерна сељачка странка мора водити рачуна и о другој чињеници: да на селу има такође великих непријатеља сељака. (Одобравање и аплауз) Водите рачуна о чињеници коју сте и сами истакли у својим Основним начелима, да у нашој земљи од петнаест милиона има седам и по милиона који једу са пола трбуха, који никада не доједу, који после сваког оброка устану гладни. (Живо одобравање) Организовати село, то је добро. Али на првом месту треба органи-

зовати, одробити, ослободити сељачку сиротињу, ону већину која никад не доједе. (Аплауз и узвици: Тако је! Живео)!

Трећа порука Михаила Аврамовића гласи:

„Данас у свету једни иду десно, други лево. Ја сам стар човек, али, молим вас, реците вашим друговима: Немојте ићи десно, већ идите лево!“ (Бурно одобравање и аплауз)

„Ето, браћо и другови, то су поруке Михајла Аврамовића. Оне одговарају нашим схватањима, нашој идеологији. А сећате се да нам је слично говорио и онај који је умро пре равно три године и под чију духовну заштиту стављамо овај наш конгрес, да нам је такав завет оставио и наш велики Милан Прибићевић“. (Одобравање. Пљесак. Громки узвик: Слава му!)

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Родио се у Смедереву, 4 априла 1864. Гимназију, трговачку школу и Велику школу свршио је у Београду. Ишао је на даље студије у Париз и у Немачку. По повратку у земљу, био је најпре секретар, затим управник Класне лутрије. Затим је био управник Подунавске окружне задруге (банке). За све то време интересовао се задругарством, нарочито кредитним, које је упознао на Западу, па је постао први управник Главног савеза српских земљорадничких задруга. Тридесет година уређивао Земљорадничку задругу. Као њен главни сарадник написао је велики број чланака о задругарству и аграрним питањима. 1912 повео је са задругарима прве разговоре о стварању једне класне земљорадничке политичке организације. За време рата остао је у Србији, и пред крај рата почeo израђивати програм и статут Савеза земљорадника, који је основан крајем 1919, спајајући се са босанским и далматинским Тежачким покретима. 1922 разишао се са већином посланичког клуба и Главног одбора С. З. који су покрет гурали у десно. 1923 ударила га капља, одузимајући му десну страну. Продужио је да ради у Главном савезу, све до 1926. Сада живи повучено, чита и пише социолошке студије о задругарству и о другим питањима руралне социологије. 17 марта 1940, на оснивачком Конгресу

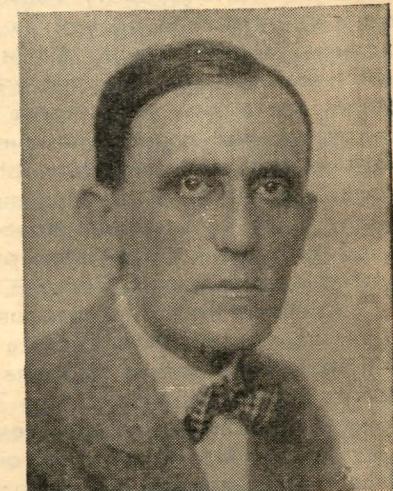
Народне сељачке странке, изабран је за њеног почасног претседника.

Сем Земљорадничке задруге и других задружних листова, објавио чланке и студије у Новој Европи, Срп. књиж. гласнику, *Нашој стварности* и др. 1924 написао књигу *Тридесет година задружног рада*. Позната је и његова брошура *Организовање земљорадника* (предавање).

ЗАКЉУЧАК

МИЛАН ПРИБИЋЕВИЋ

Далеко од домовине, у швајцарској вароши Монтуру, где је отишао да потражи лека својој тешкој больци, издахну је пуковник у пензији и резерви и народни посланик Милан Прибићевић. Кад је видeo да његова грудна болест не креће на боље у санаторијуму Голник у Словенији, он је кренуо у швајцарска брда. Али једва се сместио у једном хотелу, пре него ће отићи у Лезен, кад се болест најло погоршала. Температура је скочила, а срце је ударало 160 пута у минуту. Снага је већ издавала, срце није више могло да одолева, и катастрофа је наступила. Поред тешког и уморног болесника налазила се само његова супруга, госпођа Ружа Прибићевић, која покојног Милана није никако напуштала, чак ни у најтежим часовима животне и политичке борбе. Иако није напунио 60 година живота, Милан Прибићевић је већ одавно ушао у нашу националну историју. Био је војник, политичар и земљорадник. Не зна се до кога је свог звања и занимања више држао. Војник по

школовању и по струци, политичар по својој страсти за опште ствари, земљорадник по урођеној привржености земљи и сељаштву, Милан Прибићевић је сложена и необична појава. Толику је ишао испред своје генерације, често испред свога времена, да је многима изгледао као чудак или становник неког другог света. Сигурно је био претеча нових идеја.

I.

Као син скромне породице у Банији, Милан је од мајке наследио доброту и љубав за пољопривреду. Прилике су захтевале да учи за официра, и он је свршио одлично војне студије. Многи Срби Бановци постали су пре њега официрима аустро-угарске војске и остали такви. Милан се с тим није могао помирити. Већ као млад кадет, он чита познати немачки часопис, **Социјалистички Месечник** (*Sozialistische Monatshefte*). Једва је произведен у чин поручника, а он прелази из Аустро-Угарске у слободну Србију. Да прави војничку каријеру? Не, већ да ради на рушењу труле Монархије, на ослобођењу и уједињењу свих Јужних Словена у једну властиту државу.

Анексија Босне и Херцеговине била је сигнал за опасност која је претила Србима и осталим Југословенима. У Београду се оснива Народна одбрана, и Милан Прибићевић постаје њен секретар. Заједно са генералом Јанковићем, Божом Марковићем, Живојином Дачићем и другим водећим члановима, он обилази сва места у Србији, оснива пододборе Народне одбране. Уз националну пропаганду, они спроводе једну просветну и културну акцију. Сам Милан, преко својих веза у Аустро-Угарској, ради на стварању тајних организација Народне одбране у Босни и Херцеговини, у Хрватској и Славонији, у Војводини. Из те акције извире 1909 познати велеиздајнички процес у Загребу, где је на челу фигурирао Адам, брат Милана Прибићевића, и други брат Валеријан. Због тога је за време Светског рата Миланова глава била уцењена од аустроугарских војних власти...

Као главни доказ за постојање велеиздајничког рада служио је текст, писан Милановом руком, његовог **Рево-**

луционарног статута. Један оригиналан примерак тога рукописа фотографисао је и продао аустријској влади познати издајник Ђорђе Настић. Милан је **Статут** увек признавао за свој и сматрао га својим главним животним делом. Ту је пророчански предвиђено уједињење свих Јужних Словена. Цео **Статут** је пројект социјалним и политичким прогресивним идејама, којима је Милан Прибићевић остао веран до своје смрти.

Кад је плануо рат са Турцима, Милан је био један од најхрабријих ратника, можда најбољи официр, кога су војници упамтили као „војничку мајку“. У свима борбама, на разним фронтовима, на Једрену, на Овчем Польу, на Црној Речи, Милан Прибићевић се немилице расипао, соколећи војнике и дајући пример официрима. Он се одликује још више у Светском рату, када се његов идеал приближује остварењу. На Церу је одливован у сред битке Карађорђевом звездом са мачевима и произведен у чин вишег официра, телеграмом Регента Александра. И све тако даље, до Албаније и до Крфа. Одатле га влада шаље на другу дужност, за коју је само он био способан: да из Америке доведе добровољце на Солунски фронт.

Кад је после рата ушао у политику, он се није задовољио радом у Уставотворној Скупштини. Стварао је своја „сељачка већа“ на стотине, организовао сељаке на хиљаде. Већ после Турског рата, славио је он у српском сељаку „нашег највећег јунака“ у чланку под тим насловом у **Српском књижевном гласнику**. То за Милана Прибићевића писца није нова тема, јер је већ раније у **Србобрану** дао неколико фельтона под насловом „Сељак наш, брат наш“, а касније је објавио неколико приповедака из сељачког живота, од којих је најпознатија „Земља од државе“ у **Летопису Матице српске**. Да и не помињемо велики број студија и чланака о сељаштву и о земљорадничком проблему. Остало је незабележено оно што је најлепше: његови говори сељацима и његова предавања по градовима. Скоро увек о сељаштву, о селу, о земљи.

Да би се савршено удобио у проблем села, Милан Прибићевић је постао земљорадник. И то на Косову, да

симболизује долазак једног новог доба, да дâ знак за један нови хероизам, за јунаштво рада, да отвори пут за један нови идеал, за идеал социјалне правде. Пуних четрнаест година остало је на Косову, у мучном раду, као обичан сељак, на 13 хектара земље коју је купио на дуг, и коју никако није успео да исплати. По други пут је постао народни посланик 5 маја 1935, али у Скупштину није ушао, дневнице није примао, и чак за лечење своје болести није имао доста. Умро је у Швајцарској, класичној земљи слободе, јер је поред социјалне правде, његов највећи идеал била слобода. Ипак ће му бити лакша до маћа груда коју је натапао крвљу као ратник, знојем као земљорадник.

II.

У сељачкој кући на Косову, у малом черкеском селу Великој Реци, посетилац је могао видети само три слике: Толстоја, Наполеона и Дантеа. Је ли то случајно, или та три лица обележавају душевну физиономију самог домаћина? Одиста, Милан Прибићевић је био војник ретке храбости и пожртвованости, али, као Толстој, он је у суштини био пацифиста, човекољубац, привржен Земљи, и Селу, а као Данте, био је политичар и моралист-визионар. Од наших савременика, он се најбоље разумевао са Претседником Масариком, који је такође личност сложена и сва нагнута над будућношћу. Није чудновато што се после 1932, када се поново видео са Масариком, појавила и четврта слика, портрет старог државника -филозофа, са потписом на нашем језику: „Милом другу Милану Прибићевићу — Т. Г. Масарик”.

Идући испред својих савременика, Прибићевић је напустивши аустро-угарску војску 1905, прешао у Србију, а већ 1907 написао је **Штатут револуционарне организације Јужних Словена** — „Невоље и тегобе мучног положаја нашег народног, долазе поглавито од расцепканости његове, шовинистичке подељености на поједине племенске аспирације”. Зато Организација истиче на првом месту јединство наше народно, словенско, на Југу”, и тежи да се оствари „потпуно ослобођење Јужних Словена,

државно, политичко, социјално, културно и народносно уједињење у једну заједницу, основану на потпуно слободним демократским принципима, равноправну са очувањем свих посебних права и прерогатива, земља и племена, у којима Јужни Словени живе, уколико их они траже, а уколико та права не сметају уједињењу”.

„Овоме захтеву, — каже даље **Статут** — одговара најбоље федералистичка државна заједница са аутономијама покрајинским... — у којима су права народна у најширем обиму уставима загарантована. Овакова је заједница стога идеал наше организације”.

За потоњи рад Милана Прибићевића значајно је какав карактер је он давао тој организацији за ослобођење и уједињење Јужних Словена. „Организација је револуционарна, каже он. Она постизава своју цељ спремањем, дизањем и увођењем широких маса народних у општу, велику, народну револуцију”. Сматра да је „немогућна и неупотребљива за наше прилике активна терористичка акција појединачца, такозвана револуција атентатима”. Он је за то да се, после свршене припреме, изведе „национална револуција једним махом, увођењем целог народа у активну физичку револуционарну борбу”. Пропаганда се имала водити пре свега у аустро-угарској војсци, затим у целом народу наше крви који је живео под туђином, са једном експозитуром у Америци, међу нашим исељеницима.

Све што је даље радио Милан Прибићевић, само је логичан наставак и изражај начела и метода формулисаних у **Статуту** од 1907. Овај текст је узнемирио стару Монархију. Можда је из страха од револуционарне организације убрзала анексију Босне и Херцеговине, која је са своје стране убрзала стварање Балканског савеза и рат са Турцима. Као генерални секретар Народне одбране, пок. Милан Прибићевић само је продужио, са више сарадника и средстава, исти посао буђења и спремања Јужних Словена, у Аустро-Угарској и у Турској, за националну револуцију која ће се спровести не појединачним чиновима, већ ратом оружаног народа, на челу са људима који су створили једну и другу организацију.

Под јесен 1912 Милан поново облачи униформу. Пропагатор револуције постаје војсковођа. Све до краја великог рата, до пробоја Солунског фронта и до слома у Хабзбуршкој Монархији. Увек са народом, са масама, нарочито са сељацима, које је назвао „браћом нашом“ и „највећим јунацима“.

У уједињеној домовини, војник се претвара у политичара, али не да би уживао плодове после победе његове идеје, већ да би обележио нове мегдане. После националног питања, требало је решавати, по замисли Милана Прибићевића, социјално питање. У нашој земљи то првенствено значи сељачко, земљорадничко питање. Запажени су били његови говори у Уставотворној Скупштини, нарочито о аграрној реформи. Још значајнији је његов, опет организаторски рад на стварању Сељачких већа у пречанским крајевима. Иако члан једне грађанске, демократске странке, пок. Милан је хтео да организује сељаке као такве.

Пошто се у Парламенту и међу практичним политичарима једне странке која је учествовала у влади није добро осећао, Милан се дефинитивно и потпуно окреће земљи и селу. Не улази одмах у земљораднички покрет, јер не осећа довољно сигурности да ће тамо боље успети. Као велики иницијатори религија, он се најпре повлачи у самоћу и у тешкоту сељачког живота. „Да сам хтео да уђем у раднички покрет, ја бих претходно радио неко време у фабрици. Пошто сам идеолошки земљорадник, хоћу да на себи опробам прави сељачки труд“. Револуционар и левичар од увек, он и овде стаје на лево крило и предњачи у свима иницијативама, не уступајући ни најмлађима. Можда баш зато што је био удаљен од великоварошке хуке, Милан Прибићевић је увек необично јасно видео суштину догађаја и правац којим се они морају кретати, код нас и у свету. Зато се никад није нашао на терену са кога би га отерао развој прилика. Напротив, најчешће је био на мети пре времена и пре својих савременика.

Отуда код Милана Прибићевића извесна горчина. Мало људи га је разумело и могло пратити. Утолико је

већа заслуга његове супруге. Генералска кћи, одрасла у меком и лепом престоничком животу, она није презала да са мужем оде на Косово, где је месила хлеб, прала рубље, музла краве, хранила свиње и стоку, чувала болесна мужа без лекара и без суседа. Није мање била тешка политичка борба коју је Милан водио до последњег даха. Пао је у врућици и са високим пулсирањем срца, као што је и живео. Није се угасио, како умиру старци, већ је изгорео нагло, као свећашибана ветром.

III.

Малвина Хофман, Американка, пријатељица српског народа, очарана јунштвом наших војника и официра, хтела је да овековечи једног ратника са Балкана. Одличан вајар, она је радила „гробницу хероја“, и за модел је узела Милана Прибићевића. Чудна је та скулптура; још чуднији је лик јунака. То је средњевековни вitez у челичном панциру, са раскошним шлемом. Усред гвожђа, лице Милана Прибићевића. Имала је право та уметница. Милан Прибићевић је био истински вitez једнога минулог доба, усред двадесетог века. — Песник речи и геста, каваљер часне борбе, где је повод важнији од исхода, где су начини исти, без обзира на средства којима се служи противник. Човек велике маште или строгог морала, који трагично схвата сваки свој корак, тешко замера у тренутку сукоба, али лако прашта кад се борба заврши. Веран своме идеалу младости, који се никад не остварује, и баш зато је прави, аутентичан.

Милан Прибићевић никад није признао да је један циљ постигнут. Звезда која га води измиче увек даље, иако су широки простори које путник има за собом. Кад је умро имао је скоро 60 година, али је до последњег дана желео да живи, правио нове планове, тражио нове сараднике. Са свих страна, нарочито из Енглеске и Чехословачке, пријатељи су га гонили да напише своје успомене, нарочито да прикаже свој рад на рушењу Аустро-угарске монархије. Хтео је да се одазове, али није стизао, јер је још сав био у акцији садашњици. Није био do вељко стар да пише мемоаре. О прошлости је радо го-

ворио, али не да би занимао сабеседника, већ да би аргументисао свој садашњи став. Конац се непрестано настављао, тачније, испредао се из једне исте, неисцрпне материје.

Национално ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца, који су живели у подунавској монархији, — то је била једна фиксна идеја Милана Прибићевића. У предратној Србији, он је изгледао као човек са другог света, који чува поруку свих вitezова из прошлости, не само оних са Косова, већ и осталих, из дубине наше разнолике историје. Носио је једну мисију, имао је једну тајну: зато је био увек намрштен, скоро мрачан. Никад се није смејао, као да се бојао да га непријатељ не ухвати у тренутку слабости.

Млад официр из Аустрије, у Београду, предмет опште пажње и симпатије, он је избегавао женски свет. Позиван у најотменије домове, жељен гост свих салона, он се држи опрезно, као да је окружен непријатељима и уходама. Омиљен старијим официрима, обожаван од војника и од млађих другова, он не пуши и не пије, у кафане не залази. Дружи се само са „сумњивим лицима“ свога доба, са револуционарима из Хрватске, из Босне, из Црне Горе, из Далмације. Са Југа исто тако. Пламеном свога ока, он пали младе људе који треба да крену у неслободним земљама националну револуцију...

Кад су ратови завршени, кад је „Косово освећено“, кад се Хрватска ујединила са Србијом и Црном Гором, кад Земун и Нови Сад нису више били иностранство, кад се у Скопље и Сарајево могло ићи без пасоша, је ли онда Милан Прибићевић сматрао да је његов задатак, и задатак његове генерације, завршен? — Не, он се после рата бацио у таласе политичке борбе. Ушао је у једну грађанску и „државотворну“ странку, где су били министри његов брат и многи сарадници из националне борбе.

Демократија, југословенство; зар то није доста? Није, јер Милан Прибићевић полаже на садржину више него на форму, на политичку радњу више него на партички програм. Он није „дисциплинован“, он „ради на своју руку“, ствара своје посебне организације, још мало па „руши

вођство“ и „цепа странку“. Његова „Сељачка већа“ имала су великог одјека међу Србима у пречанским крајевима. Орган је **Српско Коло**, које уређује сам Милан, а у Београду ради средишња канцеларија „Сељачких већа“, нека врста приватног министарства за све послове, или јавног бележништва за сељачке послове. Сви „демократи“ и „југословени“ се мрште на Милаове „испаде“ и на његове „фантазије“.

Највећа „фантазија“ је тек имала да дође: одлазак на пусто Косово, где је утрнула успомена на „стару славу“, на ледину коју парају само дубоке јаруге, кад се иловача распукне од врела сунца и сувих ветрова које нема шта да заустави. Милан Прибићевић остварује визију Стевана Галогаже, једног од својих ученика из револуционарне борбе, да „подмлађени Марко иде плуговима“. Одлазак симболичан, нарочито кад га чини човек који је тек ставио мач у корице. Двоструко симболичан кад се дешава у времену „бежања са земље“, брзе, пребрзе урбанизације, кад сви хоће да живе лако и да буду господа.

Још једном, Милан Прибићевић иде „против струје“. Задужује се приватно и код Хипотекарне банке и купује земљу, док толики прави и неправи добровољци, „угледни економи“ и други „заслужни“ људи добијају бесплатно читаве поседе, питомије од суве и ветровите косовске ледине...

1927 године, Милан Прибићевић се враћа свету, то значи градском и политичком животу. Улази у једну странку. У ону која има у Парламенту свега четири посланика, од којих ни са једним не може да се сложи. Примају га свечано, да га после годину и по дана исто тако свечано избаце из Главног одбора, и то по захтеву „правака“ који ће на првом завијутку напустити странку и борбу. Избацили су га зато што су накнадно нашли да није земљорадник него интелектуалац... За време 6-то јануарског режима, кад је његов брат Светозар у интернацији и у емиграцији, он заборавља све непријатности, мири се са братом, хрли му у помоћ. Кад је, после избора у 1935, поново имао под собом оседлана коња, он не иде да прими велики новац толико нужан за лечење његовог

посрнулог здравља и за његово раздужење, већ наставља борбу голим шакама, са друговима две и три генерације млађим од себе.

Неизлечив идеалист, пророк једног доба које тек има да дође, Милан Прибићевић је целог свог живота био неупоредив учитељ енергије, пример несебичног рада и полета у више сфере, човек који не зна за препоне и не осећа узбрдице свакодневног живота.

IV.

Милан Прибићевић је један од првих Срба који су прихватили југословенство у најбољем смислу те речи, у оном како су га разумевали Стјепан Радић и Александар Стамболиски. Дотле је југословенство била хрватска идеја, идеја Штросмајера и Рачког, идеја Старчевића та-коће, и ако на особит начин изражена. Срби су још оставали у границама Велике Србије. Милан Прибићевић је, са малим бројем другова из Србије, проширио поглед свога поколења. Покушавао да прошири, јер и за најупућеније војничке шефове рат са Аустро-Угарском била је фантазија, фантазија Милана Прибићевића... За њега, то је била сутрашњња стварност, за коју се требало журно спремати и добро спремити.

Одличан Србин, он је врло рано постао Југословен. Али не зато да би поништио српство или хрватство, да би гутао Словенце или Бугаре, већ да у једној већој идеји нађе места за мање идеје, да би у широј заједници било свима боље. И то да буде боље не само патентираним Југословенима, монополистима државотворства, него онима који су, већ по првој замисли Милана Прибићевића, имали на својим плећима изнети дела ослобођења и уједињења. Као што је неумрла заслуга Карла Марка да је остварење социјализма поверио једној великој и моћној класи, радничкој класи, тако је велика заслуга Милана Прибићевића што уједињење Јужних Словена није очекивао од Бече или од дипломатије, већ од револуционарне борбе у којој ће учествовати најшире народне масе са оружјем у руци.

Тако га је његов национализам, тачније његов **патриотизам**, — јер никад није био империјалист ни хегемоност, — довео до **социјализма**. Створити државу, велику државну заједницу свих Јужних Словена, можда свих балканских народа, али с тим да та држава користи онима који је хране и бране. То значи радном народу. Није он узалуд читao, још као млад официр у Грацу, социјалистичке новине и часописе. Његови војници, у миру и рату, осетили су у њему више оца него старешину, више заштитника него заповедника. У малим стварима и у велиkim, он је заводио реформе и новине које су скандализирале официре старога кова. Ови су се жалили на њега кад су морали да га слушају, али зато су га сељаци, војници и ратници, назвали „родитељем“ и рекли за њега да је „све човек“.

Социјалист у пракси, у животу, не само у теорији, Милан Прибићевић је и на овом пољу претеча. Врло рано, он је окренуо свој поглед **сељаштву**. „Ја сам сељачки социјалист“, говорио је он. Тиме је учинио онај судбиносни корак који обележава развој једне тако велике науке као што је социјализам. Такав корак је учинио Маркс кад је сишао испод средње класе од које је Прудон очекивао друштвени преобажај, и овај поверио индустриском пролетаријату. Лењин је превазишао Маркса, јер је уз раднике ставио сељаке, као помагаче у остварењу социјализма. Са Миланом Прибићевићем, ми идемо даље, и сељаштву дајемо прворазредну улогу у борби за ново друштвено уређење. То није само друштво без капитализма, без владавине човека над човеком на основу капитала. То је **друштво без монопола**, нарочито без монопола града, који је старији и често тежи од монопола капитала. Као што је Огист Конт говорио о „увођењу радничке класе у цивилизацију“, тако је Милан Прибићевић исповедао **увођење сељаштва у социјализам**.

Није само исповедао, већ се за то активно борио. Ступио је у земљорадничку странку, којој је по Статуту претседник један сељак од плуга и мотике. Али и то ради, Милан Прибићевић поступа као новатор. Интелектуалац врло велике културе, светски човек који говори не-

колико језика, славом овенчани војсковођа, политичар ко-
ме су отворена сва врата, он, као сви прави реформа-
тори, напушта господство и угодан живот, постаје обич-
ним земљорадником. То је највећи понос његова живота.
Он му је донео други, не мањи понос. Човек у годинама,
национално, скоро светско име, политичар високе марке,
Милан Прибићевић се туђи од „шефова“, „вођа“ и „др-
жавника“, са којима одржава само односе отмене кур-
тоазије. Његови другови, то су млади људи, социјалисти
као он, левичари. Он је земљорадник, али левичар. Он је
духовни шеф земљорадничке левице, први друг својих са-
радника.

Опет природно, самом логиком ствари, Милан При-
бићевић реализацијатор хоће да попуни идеолога. Као што је
своју националну револуцију везао за народ, али и за
једну државу, за Србију, и за једну одређену војску, за
српску војску; као што је свој сељачки идеализам везао
за једну странку, и у тој странци за њен најживљи и нај-
борбенији део, тако је за свој **сељачки социјализам** по-
тражио једну моћну подршку, савезника у граду, у самој
непријатељској тврђави. Поступио је као изврстан стратег
социјалног преображаја. Сељаци ће својим бројем и сво-
јом елементарном снагом освојити власт, али хоће ли
умети да владају, и да ли ће моћи да одбране своју владу
од насталаја капитализма и његових слугу? Поучени иску-
ством Стамболиског, Милан Прибићевић и његови другови
побринули су се да сељаштво не остане само, без савез-
ника и помагача. Зато су тражили **савез са радништвом и**
са напредном интелигенцијом.

Време у коме живимо није мирно. Двадесет је го-
дина од Рата, али се људске масе, избачене из свога ле-
жишта, никако не могу стишати. После нагле бујице по-
литичког и социјалног прогреса одмах иза Рата, настала
је снажна реакција која би хтела да потре све плодове те
Светске Револуције. То није могућно, али су опасности
велике. Под видом фашизма, повлашћене класе одржа-
вају своју владавину, продужују живот капиталистичком
и градском монополу, гурају у мрак и беду сељаке и рад-
нике. Сутра ће их гурнути у рат, у милионску смрт. Милан

Прибићевић је схватио да у таквој ситуацији никаква сна-
га, ако је усамљена, не може бити довољна. Сељаци се
морају најуже повезати са радницима, јер је њихова суд-
бина највише у питању. Они морају ићи раме уз раме, у
једном савезу, можда чак у једном заједничком **сељачко-**
радничком покрету, нарочито у нашој земљи, где се рад-
ници јеђва разликују од сељака. Прошло је време поли-
тичких котерија и малих странака. Сада је доба великих
савеза и фронтова.

То је руководило Милана Прибићевића и његове
другове да усвоје политику **Народног Фронта** која је три-
умфовала у Француској. Опет више практичар него док-
тринар, он држи до ствари више него до речи, до рада
на терену међу масама него до парола. Начелно за На-
родни Фронт, за сарадњу свих политичких и социјално на-
предних формација, он јасно види стање у Југославији.
Мора се претходно решити питање државног уређења.
На хрватској страни стоји велика и сложна снага, и то по-
зитивна, јер сељачка, али ма како да је велика, она је са-
ма собом недовољна да изведе нужне промене. Треба
створити сличну снагу на српској страни, да би хрватски
сељачки покрет имао достојног партнера, не за борбу и
обрачун, већ за споразум и трајну сарадњу на заједнич-
ком добру. Милан Прибићевић је свом снагом помагао
Удружену опозицију, очекујући да она створи ту снагу на
српској страни. У последње време, почeo је сумњати, и
зато је саветовао чисто сељачки фронт или **српски се-**
љачко-раднички покрет, који би, у савезу са Хрватским
сељачким и Словеначким сељачко-радничким покретом,
стао на чело великог Народног Фронта у Југославији. Са-
мо такав покрет је у стању да очува и подигне ову земљу
и да оствари Јужно-словенску Федеративну Сељачко-Рад-
ничку Државу, у којој ће бити и Бугари.

Његов политички тестаменат је дивна синтеза свих
ових идеја, од којих ће многе бити везане директно за
име Милана Прибићевића. Он даје упутства нама њего-
вим пријатељима и следбеницима, не само у унутрашњој,
већ и у спољној политици, упутства далековида и мудра,
програм читаве једне генерације.

Овако нам говори Милан Прибићевић на самрти:

— Адам нека ради заједно са нашим земљорадницима, нарочито са левицом, на стварању једног великог српског сељачко-радничког покрета или странке. Морају се на српској страни окупити све снаге које за то могу доћи у обзир. Ако нисмо могли за мога живота да сложимо све, нека моје мртво тело окупи све што је поштено и напредно у Југославији.

Нарочито треба окупити српску сељачку снагу из свих покрајина. Окупљена и сложна, она ће лакше, у савезу са Хрватима, решити цело државно питање. Ми немамо ништа против хрватског народа. Он је добар и племенит, нарочито хрватски сељаци. Али се ипак вაља побринути да се осигурају Срби у Хрватској и у другим пречанским крајевима. Не бојим се хрватских сељака, али ће господа још дugo водити, па зато у случају федерације треба обезбедити Србима равноправно учешће у управи и целом јавном животу.

Идите увек у лево, јер то је једини пут који води срећи и напретку народа. Једанаест држава нас окружавају. Разбијени, нећемо им лако одолети. Борба ће бити тешка и дуга. Зато треба наступати сложно. Наше снаге у Југославији неће бити довољне. Зато радите на стварању једне федерације са Бугарима, па ће се тако обезбедити и слобода Мађедоније.

Прелазећи неки дан преко Истре, помислио сам: Видиш, докле нас је довела наша свађа! Ми се крвавимо са Хрватима, а ови дивни крајеви и красни наши људи остају под туђином.

У Југославији, треба да се једном реши питање наших Муслимана. Зато треба радити непосредно са муслиманским сељачким масама, а не преко ага и бегова.

Милитаризам нисам никад волео, али морамо и ми имати своју јаку војску. И Русија је има силну и моћну.

Док се не ујединимо са Бугарима, тражите увек најближе пријатељство са њима, али не са властодршцима, и не лажно, него право, искрено, с народом бугарским, са следбеницима Стамболиског.

Са Чесима чувајте најбоље односе. То су прави наши пријатељи.

Никако да се не заборави шта је Француска учинила за нас у време Рата. Много држим до Блума и до владе Народног Фронта, која је дошла вољом народа.

Никад не заборављајте Русију, сељачку и словенску. Она је наша мајка и заштитница. Увек нас је помагала. Увек ће нас помоћи.

Велики борче! Оставио своје млађе другове као сирочад без оца. Своје деце ниси имао. Мала би то била породица за твоју бригу. Зато си широм целога света расејао небројене синове и кћери, огромну поворку војника, радника, омладинаца, школованих и нешколованих. Ми ћемо се наћи у току живота. Знак распознавања биће нам твоје име: одзив „Милан“, лозинка „Прибићевић“. Створићемо легију Милана Прибићевића, легију бораца за социјалну правду и слободу, за хлеб, одело и обућу свима који раде, за мир међу народима, за социјализам. Твој незаборавни строги лик биће нам вечно опомена да будемо увек поштени, неугасива ватра твојих очију палиће стално нова одушевљења. Војник у рату, борац у миру, ти си великој војсци рада села и града командовао **равнање на лево**. Та команда није и неће бити празна реч. Кад си са својом верном другарицом стигао у Швајцарску, погледао си планине покривене снегом и окупане сунцем. Раширио си болне груди и рекао: — „Како је лепо и како се лако дише у овој слободној федеративној републици!“ Ниси умро од трудне болести, коју си дуго савлађивао, већ у гроздници маларије донесене са културног и крвавог Југа. Али ниси заспао за увек док нам ниси довикнуло своју последњу поруку: **„Идите само лево, то је наш пут!“** Хвала ти за то, и нека ти је вечна слава!

ГЛАВНИ ПОДАЦИ. — Рођен 1877, у Слав. Броду, где му отац учитељ био са службом. Основну школу учио у Главичанима код Двора у Банији, родном крају Прибићевића. Гимназију у Петрињи. 1896 завршио као државни питомац, кадетску школу у Карловцу, постао официр аустро-угарске војске. Служио у

Грачу као поручник. Кад је извршио своју обавезу према држави, прешао у Србију 1904, и тражио да буде примљен у српску војску. Док није био постављен, вратио се у Банију, пролазио кроз села, организовао задруге и читаонице. 1905 постао поручник српске војске, најпре у Крушевцу. Ту је израдио **Револуционарни статут**, план за рад на рушењу Двојне монархије. 1908, чим је основана Народна одбрана, постао је њен главни секретар. 1909 уређивао **Словенски југ**, са д-р Божом Марковићем.

1912 и 1913 учествује у балканским ратовима; 1914 и 1915 у Светском рату, одликујући се нарочито у борбама на Церу, на Гучеву, на Еминовим водама. Читавих 36 дана, његове трупе биле су последња заштитница, од Књажевца до Валоне, која је омогућила српској војсци да се повуче кроз Албанију. Од краја 1916 до маја 1918 бавио се у Америци, на челу мисије која је врбовала добровољце за Солунски фронт међу нашим исељеницима. До краја рата није више добио команду, већ се у земљу вратио као командант места у Прокупљу и Крагујевцу. После је у име Врховне команде преговарао са Нар. већем у Загребу.

1919 излази из војске као пуковник и посвећује се политичком раду. Уређује **Српско коло** и оснива „сељачка већа“ 1920—1922. На изборима за Уставотворну скупштину новембра 1920 изабран је за народног посланика на листи демократске странке. Не слажући се са војством странке у погледу организовања сељака, није се кандидовао 1923, већ је купио на дуг земљу на Косову и насељио се у черкеском селу Великој Реци, на домаку Косова поља. 1927 улази у Савез земљорадника, у друштву чланова Група за социјалну и културну акцију, и кандидује се 11 септембра у три изборна округа. За време 6-јануарске диктатуре, иде у Праг и Париз, где се налази са Масариком и Блумом. 1936, у друштву других чланова Земљорадничке левице, обилази Стару Србију и Маједонију и Црну Гору. После дуже грудне болести, умире од маларије у Монтереју.

Сем много чланака у **Србобрану** и **Српском колу**, писао је у **Летопису**, **Бранковом колу**, **Босанској вили**, исељеничким листовима у Америци, Раду. 1906 објавио је **Приручну књигу за војску**; 1913 у **Срп. књиж. гласнику** чувени чланак „Наш највећи јунак“ (сељак); 1930 у **Летопису М. С.** приповетку „Земља од државе“; 1936 у **Новој Европи** предлог за федеративно уређење.

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIJU I
DOKUMENTACIJU I BELATRSTVOST
Inv. br. 2434
SIGN.

БЕЛЕШКА

Већина од свих радова штампани су раније делимично или у целини. За читаоца ће можда бити занимљиво да зна тачне податке о томе.

„Светозар Марковић“ је састављен из три дела. Први (стр. 5—7) је објављен на енглеском језику у **The Encyclopaedia of social sciences** која излази у Њу-Јорку под уредништвом Ирвинг Фишера. Други део (стр. 7—21) изишао је у **Срп. књиж. гласнику** за 1 јуни 1925. Трећи (стр. 21—25) у **Новој Европи** од 1 маја 1925.

„Витомир Корат“ изишао је у три маја у **Срп. књиж. гласнику**: бројеви за 16 октобар 1929; за 16 мај 1931 и за 1 октобар 1933.

„Димитрије Туговић“ изишао је овако: почетак (стр. 55—57 in fine) у **Новостима** (Београд) за 7 новембар 1924; остало у **Срп. књиж. гласнику** за 16 децембар 1934.

„Петар Кочић“ штампан је (од стр. 73—78) у **Срп. књиж. гласнику** за 1 мај 1934 и (од стр. 78—92) у истом часопису за 1 јули 1934.

„Стјепан Радић“ штампан је (од стр. 93—97) у **Раду** за 1 јули 1928 и (од стр. 97—103) у календару **Село** за 1930.

„Александар Стамболиски“ објављен је (од стр. 104—109) у **Раду** за 16 март 1928 и (од стр. 109—120) у **Прегледу** (Сарајево) за 16 август 1931.

„Михаило Аврамовић“ је само малим делом објављен (од стр. 121—124) у **Раду** за 1 мај 1926. Други део је писан за Аврамовићеву **Споменицу** издату 1934, али ту није штампан. Трећи део (од стр. 129—133) писан је сада.

„Милан Прибићевић“ састоји се из четири дела. Први је објављен у **Правди** (Београд) за 10 март 1937; други у **Политици** за 10 март 1937; трећи у **Времену** за 10 март (издање за унутрашњост) 1937; четврти део, то је говор над одром на дан сахране у Београду.

Inv. br. 372/13